Class 235.5Q Book T15
General Theological Seminary Library
CHELSEA SQUARE. NEW YORK

OTTO HARRASSOWITZ

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben

von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**
in Königsberg i. Pr.

Siebenter Band
1908—1909

Gießen 1909
Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

235.5Q
T15
72056

Inhaltsverzeichnis des siebenten Bandes

Schmidt, Wilhelm: Geburtstag im Altertum (1. Heft).

Appel, Georgius: De Romanorum precationibus (2. Heft).

Tambornino, Julius: De antiquorum daemonismo (3. Heft).

CCM THEOL SEMINARY
LIBRARY
NEW YORK

De antiquorum daemonismo

scripsit

Julius Tambornino

Gießen 1909
Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche
Versuche und Vorarbeiten
begründet von
Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**
herausgegeben von
Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**
in Königsberg i. Pr.
VII. Band 3. Heft

Kap. II und III sind auch gesondert als Dissertation von Münster 1909 unter dem Titel *De antiquorum daemonismo capita duo* erschienen.

Prooemium

Cum Krollii praeceptoris mei auctoritate incitatus Graecorum de daemonibus opinionem cognoscere studerem, certa quaedam huius opinionis pars magis magisque animum meum capessivit, possessionis opinio, quam, cum saepissime quidem a viris doctis occasione data leviter tangi, nondum autem ratione quadam adhibita comprehensam viderem, proprio tractatu explanare consilium cepi. Ad exeuntem vero antiquitatem cum animum adverterem, multum me in Christianorum litteris versari opus fuit, breviterque illustrare operae pretium esse cognovi, quomodo Christiani aequalium superstitionem secuti sint. Ita autem commentationem meam institui, ut, priusquam ad rem accederem, eos locos, qui ad ipsam Graecorum et Christianorum daemonismi opinionem spectant, describerem, altero capite, quid Graeci, tertio, quid Christiani de lymphatione credidissent exponerem.

Maxima librorum pars, ex quibus testimonia sumpsi, illa aetate conscripta est, quam vulgo hellenisticam appellare consuevimus, qua aetate cum veteres Graecorum di variarum gentium numinibus commixti confusique paulatim obscurarentur, Graeci ipsi suorum deorum auxilio non iam confidentes barbaris diis se dederent maximumque omnibus dubium afferretur, quomodo numen venerandum et expiandum esset (cf. verbi causa Fr. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* (Paris 1907); Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II[3] (Berlin 1883) p. 359 sqq.; P. Wendland *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum* (Tübingen 1907)

p. 77 sqq.; G. Wissowa *Religion und Kultus der Römer* (München 1902) p. 289 sqq.), fieri sane non potuit, quin omnis generis superstitio propagaretur animosque occuparet; eoque magis antiquos homines hac vana doctrina constringi necesse erat, quod orientales religiones post Alexandri magni aetatem ex oriente progredientes ut vastum flumen super eos se effundere coeperant. Nullum autem superstitionis genus ea aetate tantopere florere videmus, quam possessionis opinionem: omnes perpaucis eruditis exceptis in summo timore erant, ne ab aliquo numine nescio qua de causa invaderentur et maximis malis afficerentur, magnus numerus *exorcistarum* ubique pervagabantur et homines a sacris illis morbis liberare se posse promittebant. Etiam Christiana religio, quae quamquam non ex hoc mundo esse dicebatur, tamen, ut homines sibi conciliaret, eorum moribus accommodaretur oportebat, tantum aberat, ut illam superstitionem de medio tolleret, ut eam protegeret penitusque exaedificaret.

CAPVT PRIMVM

Testimoniorum collectio

I. Loci Graecorum opinionem illustrantes

Aeschylus, sept. v. 992 Eteocles et Polynices appellantur *δαιμονῶντες ἐν ἄτᾳ.*

choeph. v. 563 sq. Orestes dicit de patria sua:

καὶ δὴ θυρωρῶν οὔτις ἂν φαιδρᾷ φρενὶ | δέξαιτ', ἐπειδὴ δαιμονᾷ δόμος κακοῖς.

Pindarus, Pyth. III v. 137 sqq.:

ἀλλ' ἐπεύξασθαι μὲν ἐγὼν ἐθέλω
Ματρί, τὰν κοῦραι παρ' ἐμὸν πρόθυρον σὺν Πανὶ μέλπονται θαμὰ σεμνὰν θεὸν ἐννύχιαι.

Schol. ad v. 137: *καθάρτρια τῆς μανίας ἡ θεός, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καθαρτικὸν τῆς μανίας φασί.*

Sophocles, Trach. v. 1233 sqq. Hyllus, qui Iolam in matrimonium ducere non vult, dicit:

τίς γάρ ποθ', ἥ μοι μητρὶ μὲν θανεῖν μόνῃ | μεταίτιος, σοὶ δ' αὖθις ὡς ἔχεις ἔχειν, | τίς ταῦτ' ἄν, ὅστις μὴ ἐξ ἀλαστόρων νοσοῖ, | ἕλοιτο;

Euripides, Hippolyt. v. 141 sqq. chorus dicit Phaedrae:

σὺ γὰρ ἔνθεος ὦ κούρα
εἴτ' ἐκ Πανὸς εἴθ' Ἑκάτας
ἢ σεμνῶν Κορυβάντων
ἢ ματρὸς ὀρείας φοιτᾷς.

Schol. ad v. 141: *ἔνθεοι λέγονται οἱ ὑπὸ φάσματός τινος ἀφαιρεθέντες τὸν νοῦν καὶ ὑπ' ἐκείνου τοῦ θεοῦ τοῦ φασματοποιοῦ κατεχόμενοι καὶ τὰ δοκοῦντα ἐκείνῳ ποιοῦντες.*

Hercul. v. 861 sqq. Lyssa dicit:

οὔτε πόντος οὕτω κύμασι στένων λάβρος,
οὔτε γῆς σεισμὸς κεραυνοῦ τ' οἶστρος ὠδῖνας πνέων,
οἷ' ἐγὼ στάδια δραμοῦμαι στέρνον εἰς Ἡρακλέους.

Phoeniss. v. 887 sqq. de Eteocle et Polynice:

ἐκεῖνο μὲν γὰρ πρῶτον ἦν
μηδένα πολίτην μηδ' ἄνακτ' εἶναι χθονός,
ὡς δαιμονῶντας κἀνασιρέψοντας πόλιν.

Schol. ad v. 889: *σκληρῷ δαίμονι καὶ ἀπανθρώπῳ χρώμενοι.*

Hippocrates, de morb. sacr. ed. Wilamowitz *Lesebuch* I 2 p. 271, 8 sqq.:

ἐμοὶ δὲ δοκέουσιν οἱ πρῶτοι τοῦτο τὸ νόσημα ἱρώσαντες τοιοῦτοι εἶναι ἄνθρωποι οἷοι καὶ νῦν εἰσι, μάγοι τε καὶ καθαρταὶ καὶ ἀγύρται καὶ ἀλαζόνες . . . . οὕτως οὖν ἔμοιγε δοκέουσι οἵτινες τούτῳ τῷ τρόπῳ ἐγχειρέουσιν ἰᾶσθαι ταῦτα τὰ νοσήματα, οὔτε ἱρὰ νομίζειν εἶναι οὔτε θεῖα. ὅκου γὰρ ὑπὸ καθαρμῶν τοιούτων μετάστατα γίνεται καὶ ὑπὸ θεραπείης τοιῇσδε, τί κωλύει καὶ ὑφ' ἑτέρων τεχνημάτων ὁμοίων τούτοισιν ἐπιγίνεσθαι τοῖσιν ἀνθρώποισι καὶ προσπίπτειν; ὥστε μηκέτι τὸ θεῖον αἴτιον εἶναι. ἀλλά τι ἀνθρώπινον. ὅστις γὰρ οἷός τε περικαθαίρων ἐσὶ καὶ μαγεύων ἐπάγειν τοιοῦτον πάθος, οὗτος κἂν ἐπάγοι ἕτερα τεχνησάμενος, καὶ ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ τὸ θεῖον ἀπόλλυται. τοιαῦτα λέγοντες καὶ μηχανώμενοι προσποιέονται πλέον τι εἰδέναι, καὶ ἀνθρώπους ἐξαπατῶσι προστιθέμενοι αὐτοῖς ἁγνείας τε καὶ καθαρότητας, ὕτε πολὺς αὐτοῖσι τοῦ λόγου ἐς τὸ θεῖον ἀφῖκται καὶ τὸ δαιμόνιον. . . . . καὶ ἢν μὲν βρυχῆται ἢ τὰ δεξιὰ σπᾶται, μητέρα θεῶν φασι αἰτίην εἶναι. ἢν δὲ ὀξύτερον καὶ εὐτονώτερον φθέγγηται, ὕππῳ εἰκάζουσι καί φασι Ποσειδέωνα αἴτιον εἶναι. ἢν δὲ λεπτότερον καὶ πυκνότερον, οἷον ὄρνιθες, Ἀπόλλωνα νόμιος. ἢν δὲ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀφίῃ καὶ τοῖσι ποσὶ λακτίζῃ, Ἄρης τὴν αἰτίην ἔχει. οἷον δὲ νυκτὸς δείματα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοιαι καὶ ἀναπηδήσιες ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιες ἔξω. Ἑκάτης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἡρώων ἐφόδους. καθαρμοῖσί τε χρέονται καὶ ἐπαοιδῇσι καὶ ἀνοσιώτατόν τε καὶ ἀθεώτατον πρῆγμα ποιέουσιν, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ.

Aristophanes, vesp. v. 8 Xanthias dicit Sosiae:

ἀλλ' ἢ παραφρονεῖς ἐτεὸν ἢ κορυβαντιᾷς.

Schol. ad hunc versum: *μαίνῃ· παρόσον οὗτοι οἱ δαίμονες μανίας καὶ θειασμοῦ*[1] *εἰσιν ἐμποιητικοί.*

Ibid. v. 118sqq. filius patrem ab insania liberare vult: *εἶτ' αὐτὸν ἀπέλου κἀκάθαιρ'· ὃ δ'οὐ μάλα*[2].

Schol. in versum 119: *ὡς μαινόμενος καὶ κατεχόμενος ὑπὸ θείου ἀντὶ τοῦ τὰ τῶν Κορυβάντων ἐποίει αὐτῷ μυστήρια ἐπὶ καθαρμῷ τῆς μανίας.*

thesmophor. v. 1053sq. Mnesilochos dicit:

ὡς ἐκρεμάσθην

λαιμότμητ' ἄχη δαιμονῶν.

eccles. v. 1068sq. puella quaedam exclamat:

ὦ Ἡράκλεις, ὦ Πᾶνες, ὦ Κορύβαντες, ὦ Διοσκόρω.

Plut. v. 39:

τί δῆτα Φοῖβος ἔλακεν ἐκ τῶν στεμμάτων; Schol. ad hunc versum: *στέφανοι ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἔκειντο, οὓς ἡ Πυθία ἐν τῇ κεφαλῇ φοροῦσα ἐμαντεύετο. ἦν δὲ ἡ Πυθία γυνή, ἥτις, ὡς φασιν, ἐπικαθημένη τῷ τρίποδι τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ διαιροῦσα τὰ σκέλη πονηρὸν κάτωθεν ἀναδιδόμενον πνεῦμα διὰ τῶν γεννητικῶν ἐδέχετο μορίων, καὶ οὕτω μανίας πληρουμένη καὶ τὰς τρίχας λύουσα καὶ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀποπέμπουσα καὶ τἆλλα πάντα ποιοῦσα, ὅσα οἱ μαινόμενοι ποιεῖν εἰώθασιν, τὰ τῆς μαντείας, ἢ μᾶλλον μανίας ἐφθέγγετο ῥήματα. ἢ καὶ δαίμων τις ἦν οὕτω καλούμενος πύθων, ἀφ' οὗ ἡ Πυθία κατωνομάζετο*[3].

Ibid. v. 372 Blepsidemus quaerit ex Chremylo: *μῶν οὐ κέκλοφας, ἀλλ' ἥρπακας;* respondet Chrem: *κακοδαιμονᾷς.*

Ibid. v. 500sq.:

ὡς μὲν γὰρ νῦν ἡμῖν ὁ βίος τοῖς ἀνθρώποις διάκειται,

τίς ἂν οὐχ ἡγοῖτ' εἶναι μανίαν κακοδαιμονίαν τ' ἔτι μᾶλλον;

---

[1] *ἐκθειασμοῦ* codd., *ἐνθουσιασμοῦ* L. D. Dowdall, *θειασμοῦ* scripsi Krollio suadente.

[2] (Scil. *ἐπείθετο*)· *μετὰ τοῦτ' ἐκορυβάντιζ', ὁ δ' αὐτῷ τυμπάνῳ ᾄξας ἐδίκαζεν ἐς τὸ Καινὸν ἐμπεσών. ὅτε δῆτα ταύταις ταῖς τελέταις οὐκ ὠφέλει, διέπλευσεν εἰς Αἴγιναν . . .*

[3] Eodem fere modo loquitur de Pythia Io. Chrysost. in I Cor. hom. 29, 1 (Migne LXI 242); de hac congruentia verba fecit E. Bethe *Rhein. Mus.* LXII (1907) 467.

Diogenes trag., TGF² Nauck p. 776sq.:

καίτοι κλύω μὲν Ἀσιάδος μιτραφόρους | Κυβέλας γυναῖκας, παῖδας ὀλβίων Φρυγῶν, | τυπάνοισι καὶ ῥόμβοισι καὶ χαλκοκτύποις | βόμβοις βρεμούσας ἀντίχερσι κυμβάλων | σοφὴν θεῶν ὕμνῳδὸν ἰατρὸν θ' ἅμα.

Tragicus inc., frg. 375 (Nauck p. 910):

ἀλλ' εἴτ' ἔνυπνον φάντασμα φοβῇ
χθονίας θ' Ἑκάτης κῶμον ἐδέξω.

Xenophon, memorab. Socrat. I 1, 9:

τοὺς δὲ μηδὲν τῶν τοιούτων οἰομένους εἶναι δαιμόνιον, ἀλλὰ πάντα τῇς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονᾶν ἔφη (ὁ Σωκράτης)· δαιμονᾶν δὲ καὶ τοὺς μαντευομένους ἃ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν, οἷον εἴ τις ἐπερωτῴη, πότερον ἐπιστάμενοι ἡνιοχεῖν ἐπὶ ζεῦγος λαβεῖν κρεῖττον ἢ μὴ ἐπιστάμενοι.

Ibid. II 1, 5:

καὶ τηλικούτων μὲν ἐπικειμένων τῷ μοιχεύοντι κακῶν τε καὶ αἰσχρῶν, ὄντων δὲ πολλῶν τῶν ἀπολυσόντων τῆς τῶν ἀφροδισίων ἐπιθυμίας ἐν ἀδείᾳ, ὅμως εἰς τὰ ἐπικίνδυνα φέρεσθαι, ἆρ' οὐκ ἤδη τοῦτο παντάπασι κακοδαιμονῶντός ἐστιν;

Ibid. II 3, 19:

οὐκ ἂν πολλὴ ἀμαθία εἴη καὶ κακοδαιμονία τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ πεποιημένοις ἐπὶ βλάβῃ χρῆσθαι;

Platon, Ion 533E—534A:

πάντες γὰρ οἵ τε τῶν ἐπῶν ποιηταὶ οἱ ἀγαθοὶ οὐκ ἐκ τέχνης ἀλλ' ἔνθεοι ὄντες καὶ κατεχόμενοι πάντα ταῦτα τὰ καλὰ λέγουσι ποιήματα, καὶ οἱ μελοποιοὶ οἱ ἀγαθοὶ ὡσαύτως, ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται, οὕτω καὶ οἱ μελοποιοὶ οὐκ ἔμφρονες ὄντες τὰ καλὰ μέλη ταῦτα ποιοῦσιν.

leges VII 790D—E:

τεκμαίρεσθαι δὲ χρὴ καὶ ἀπὸ τῶνδε, ὡς ἐξ ἐμπειρίας αὐτὸ εἰλήφασι καὶ ἐγνώκασιν ὂν χρήσιμον αἵ τε τροφοὶ τῶν σμικρῶν καὶ αἱ περὶ τὰ τῶν Κορυβάντων ἰάματα τελοῦσαι· ἡνίκα γὰρ ἄν που βουληθῶσιν κατακοιμίζειν τὰ δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων αἱ μητέρες, οὐ ἡσυχίαν αὐτοῖς προσφέρουσιν ἀλλὰ τοὐναντίον κίνησιν ἐν ταῖς ἀγκάλαις ἀεὶ σείουσαι . . . ., καθάπερ ἡ τῶν ἐκφρόνων βακχειῶν ἰάσεις ταύτῃ τῇ τῆς κινήσεως ἅμα χορείᾳ καὶ μούσῃ χρώμεναι.

Ibid. 815 C:

ὅση βακχεία ἐστὶ καὶ τῶν ταύταις ἑπομένων, ἃς Νύμφας τε καὶ Πᾶνας καὶ Σατύρους ἐπονομάζοντες, ὥς φασι, μιμοῦνται κατοινωμένους, περὶ καθαρμοὺς καὶ τελετάς τινας ἀποτελούντων.

Demosthenes II 20:

καίτοι ταῦτα, καὶ εἰ μικρά τις ἡγεῖται, μεγάλα, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δείγματα τῆς ἐκείνου (τοῦ Φιλίππου) γνώμης καὶ κακοδαιμονίας ἐστὶ τοῖς εὖ φρονοῦσιν.

VIII 16 de Byzantiorum infidelitate:

νὴ Δία, κακοδαιμονῶσι[1] *γὰρ ἄνθρωποι καὶ ὑπερβάλλουσιν ἀνοίᾳ.*

Dinarchus I 91:

εἰ μὲν οὖν ἔτι δεῖ τὴν πόλιν τῆς Δημοσθένους πονηρίας καὶ ἀτυχίας ἀπολαύειν, ἵνα πλείω κακοδαιμονῶμεν — οὐ γὰρ ἔχω τί ἄλλο εἴπω —, στερκτέον ἂν εἴη τοῖς συμβαίνουσιν.

Plinius, nat. hist. XVIII 118 (Mayhoff):

quin et prisco ritu puls fabata suae religionis diis in sacro est. praevalens pulmentari cibo, set hebetare sensus existimata insomnia quoque facere, ob haec Pythagoricae sententiae damnata, ut alii tradidere, quoniam mortuorum animae sint in ea, qua de causa parentando utique adsumitur.

Flavius Iosephus antiq. Iud. VI 8, 2:

τὸν Σαοῦλον δὲ περιήρχετο πάθη τινὰ καὶ δαιμόνια πνιγμοὺς αὐτῷ καὶ στραγγάλας ἐπιφέροντα, ὡς τοὺς ἰατροὺς ἄλλην μὲν αὐτῷ θεραπείαν μὴ ἐπινοεῖν, εἰ δέ τίς ἐστιν ἐξᾴδειν δυνάμενος καὶ ψάλλειν ἐπὶ κινύρᾳ, τοῦτον ἐκέλευσαν ζητήσαντας, ὁπόταν αὐτῷ προσίῃ τὰ δαιμόνια καὶ ταράττῃ, ποιεῖν ὑπὲρ κεφαλῆς στάντα ψάλλειν τε καὶ τοὺς ὕμνους ἐπιλέγειν . . . . ὁ δὲ Ἰεσσαῖος πέμπει τὸν υἱὸν καὶ ξένια δοὺς κομίσαι τῷ Σαούλῳ. ἐλθόντι δὲ ἥσθη καὶ ποιήσας ὁπλοφόρον διὰ πάσης ἦγε τιμῆς· ἐξῄδετο γὰρ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἀπὸ τῶν δαιμονίων ταραχήν, ὁπότε αὐτῷ ταῦτα προσέλθοι, μόνος ἰατρὸς ἦν λέγων τε τοὺς ὕμνους καὶ ψάλλων ἐπὶ τῇ κινύρᾳ καὶ ποιῶν ἑαυτοῦ γίνεσθαι τὸν Σαοῦλον.

Ibid. VIII 2, 5:

παρέσχε δ'αὐτῷ (τῷ Σολόμωνι) μαθεῖν ὁ Θεὸς καὶ τὴν κατὰ

[1] *κακοδαιμονοῦσι* habent codd. et rhetores, qui hunc locum adferunt; Wolf, Lobeck ad Phryn. p. 79 mutant in *κακοδαιμονῶσι*.

τῶν δαιμόνων τέχνην εἰς ὠφέλειαν καὶ θεραπείαν τοῖς ἀνθρώποις· ἐπῳδάς τε συνταξάμενος αἷς παρηγορεῖται τὰ νοσήματα καὶ τρόπους ἐξορκώσεων κατέλιπεν, οἷς οἱ ἐνδούμενοι τὰ δαιμόνια ὡς μηκέτι ἐπανελθεῖν ἐκδιώξουσι. καὶ αὕτη μέχρι νῦν παρ' ἡμῖν ἡ θεραπεία πλεῖστον ἰσχύει· ἱστόρησα γάρ τινα Ἐλεάζαρον τῶν ὁμοφύλων Οὐεσπασιανοῦ παρόντος καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ χιλιάρχων καὶ ἄλλου στρατιωτικοῦ πλήθους ὑπὸ τῶν δαιμονίων λαμβανομένους ἀπολύοντα τούτων. ὁ δὲ τρόπος τῆς θεραπείας τοιοῦτος ἦν· προσφέρων ταῖς ῥισὶ τοῦ δαιμονιζομένου τὸν δακτύλιον ἔχοντα ὑπὸ τῇ σφραγῖδι ῥίζαν, ἐξ ὧν ὑπέδειξε Σολόμων, ἔπειτα ἐξεῖλκεν ὀσφρομένῳ διὰ τῶν μυκτήρων τὸ δαιμόνιον, καὶ πεσόντος εὐθὺς τἀνθρώπου μηκέτ' εἰς αὐτὸν ἐπανήξειν ὥρκου Σολόμωνός τε μεμνημένος καὶ τὰς ἐπῳδάς, ἃς συνέθηκεν ἐκεῖνος, ἐπιλέγων. βουλόμενος δὲ πεῖσαι καὶ παραστῆσαι τοῖς παρατυγχάνουσιν ὁ Ἐλεάζαρος, ὅτι ταύτην ἔχει τὴν ἰσχύν, ἐτίθει μικρὸν ἔμπροσθεν ἤτοι ποτήριον πλῆρες ὕδατος ἢ ποδόνιπτρον, καὶ τῷ δαιμονίῳ προσέταττεν ἐξιὸν τἀνθρώπου ταῦτα ἀνατρέψαι καὶ παρασχεῖν ἐπιγνῶναι τοῖς ὁρῶσιν, ὅτι καταλέλοιπε τὸν ἄνθρωπον.

bell. Iud. VII 6, 3:

τῆς φάραγγος δὲ τῆς κατὰ τὴν ἄρκτον περιεχούσης τὴν πόλιν (τὰ Ἱεροσόλυμα) Βαάρας ὀνομάζεταί τις τόπος, ὃς φύει ῥίζαν ὁμωνύμως λεγομένην αὐτῷ. αὕτη φλογὶ μὲν τὴν χροιὰν ἔοικε, περὶ δὲ τὰς ἑσπέρας σέλας ἀναστράπτουσα τοῖς ἐπιοῦσι καὶ βουλομένοις λαβεῖν οὐκ ἔστιν εὐχείρωτος, ἀλλ' ὑποφεύγει καὶ οὐ πρότερον ἵσταται, πρὶν ἄν τις οὖρον γυναικὸς ἢ τὸ ἔμμηνον αἷμα χέῃ κατ' αὐτῆς . . . . ἔστι δὲ μετὰ τοσούτων κινδύνων διὰ μίαν ἰσχὺν περισπούδαστος· τὰ γὰρ καλούμενα δαιμόνια, ταῦτα δὲ πονηρῶν ἐστιν ἀνθρώπων πνεύματα τοῖς ζῶσιν εἰσδυόμενα καὶ κτείνοντα τοὺς βοηθείας μὴ τυγχάνοντας, αὕτη ταχέως ἐξελαύνει, κἂν προσενεχθῇ μόνον τοῖς νοσοῦσι.

Plutarchus, quaest. conv. 706 D:

οἱ μάγοι τοὺς δαιμονιζομένους κελεύουσι τὰ Ἐφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν.

Lucull. IV:

Μιτυληναίους δ' ἄντικρυς ἀφεστῶτας ἐβούλετο μὲν εὐγνωμονῆσαι καὶ δίκης τυχεῖν μετρίας (ὁ Λούκουλλος), ἐφ' οἷς περὶ Μάνιον ἐξήμαρτον, ὡς δ' ἑώρα κακοδαιμονοῦντας ἐπιπλεύσας ἐκράτησε μάχῃ καὶ κατέκλεισεν εἰς τὰ τείχη.

Ps. Plutarchus, de fluv. 16 = Ps. Aristoteles, mir. ausc. 166:

ἐν τῷ Νείλῳ ποταμῷ γεννᾶσθαι λίθον φασὶ κυάμῳ παρόμοιον, ὃν ἂν κύνες ἴδωσιν, οὐχ ὑλακτοῦσι. συντελεῖ δὲ καὶ τοῖς δαίμονί τινι γενομένοις κατόχοις· ἅμα γὰρ τῷ προστεθῆναι ταῖς ῥισὶν ἀπέρχεται τὸ δαιμόνιον.

Hymn. Orphic. 39 v. 1 sqq. ed. Abel[1]:

κικλήσκω χθονὸς ἀενάου βασιλῆα μέγιστον | Κύρβαντ' ὀλβιόμοιρον, Ἀρήνιον, ἀπροσόρατον, | νυκτερινὸν Κουρῆτα, φοβῶν ἀποπαύστορα δεινῶν, | φαντασιῶν ἐπαρωγόν.

Sequuntur loci ex Papyris magicis sumpti, quippe quae ex libris fluxerint, quas ineunte secundo post Chr. n. saeculo conscriptos esse verisimillimum est, cf. A. Dieterich *Abraxas* (Leipzig 1891) p. 155.

Papyrus Parisina ed. Wessely *Denkschriften d. Kaiserl. Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Klasse* XXXVI (1888) 44 sqq., v. 86 sq.:

φυλακτήριον πρὸς δαιμονιζομένους· οζκκουν ηλ ιαφηλ ἀπάλλαξον κεζενπεροουβαρβαρανχε.

v. 1227 sqq.:

πρᾶξις γενναία ἐκβάλλουσα δαίμονας. λόγος λεγόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. βάλε ἔμπροσθεν αὐτοῦ κλῶνας ἐλαίας, καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ σταθεὶς λέγεις· χαῖρε φνουθι N̄ Ἀβραάμ, χαῖρε πνουτε N̄ Ἰσάκ, χαῖρε πνουτε N̄ Ἰακώβ, Ἰησοῦς π Χρηστὸς[2] πι ἅγιος, N̄ πνεῦμα ψιηρινφιωθεθαρηι N̄ ισασφιεθσαχουν N̄ ισασφι ενα ιαω Σαβαὼθ μαρετετεν σομ σωβισαβολ ἀπὸ τοῦ δεῖνα[3] σατετεννοσσθ παϊ π ἀκάθαρτος N̄ δαίμων πι Σατανᾶς[4] εθηιωφθ. ἐξορκίζω σε δαῖμον, ὅστις ποτ' οὖν εἶ, κατὰ τούτου τοῦ θεοῦ σαβαρβαρβα θιωθ σαβαρβαρβα θιουθ σαβαρβαρβα θιωννηθ σαβαρβαρβα φαϊ, ἔξελθε δαῖμον, ὅστις ποτ' οὖν εἶ, καὶ ἀπόστηθι ἀπὸ τοῦ δεῖνα[3] ἄρτι ἄρτι, ἤδη. ἔξελθε δαῖμον, ἐπεί σε δεσμεύω δεσμοῖς ἀδαμαντίνοις, ἀλύτοις, καὶ παραδίδωμί σε εἰς τὸ μέλαν

---

[1] Composita est hymnorum collectio primo vel secundo post Chr. n. saeculo, cf. Petersen, Philol. XXVII (1868) 385 sq., aliquanto vetustiorem eam esse iudicat A. Dieterich, de hymnis Orphicis, Marpurgi 1891, p. 25.

[2] *Χρηστος*, quod exstat in papyro, a viro docto Wessely mutatur in *Χριστός*; papyri lectionem servandam esse apparet ex iis, quae v. d. Fr. Blaß exposuit *Grammatik d. neutestamentl. Griechisch*[2] Berlin 1902, p. 70 et 67.

[3] *δεῖνα* per compendium scriptum. [4] *σαδανας* pap.

χάος ἐν ταῖς ἀπωλείαις[1]. *ποίησις· ζ̄ κλῶνας ἐλαίας ἄρας τὰς μὲν ἓξ δῆσον οὐρὰν καὶ κεφαλὴν ἓν καθ' ἕν, τῷ δὲ ἑνὶ δέρε ἐξορκίζων. κρύβε ὅτε*[2]*, ἐπράχθη. ἐκβάλλων περίαπτε τὸν δεῖνα*[3] *φυλακτήριον, ὃ περιτίθησιν ὁ κάμινων*[4] *μετὰ τὸ ἐκβαλεῖν τὸν δαίμονα. ἐπὶ κασσιτερίνου πετάλου ταῦτα· βωρ φωρ φορ βαφορ φορβα βες χαριν βαν βωτε φωρ βωρφορβα φορβα φορβα φορβα φαβραιη φωρβα φαρβα φωρ φωρ φορβα βωφορφορβα φορφορφορβα βωφορφορβα παμφορβα φωρφωρφωρβα φύλαξον τὸν δεῖνα*[3] *καὶ ἄλλο ἔχει φυλακτήριον. ὅπου τὸ σημεῖον τοῦτο* χ sequitur lacuna novem versuum.

Ibid. v. 2145 sqq.:

τρίστιχος Ὁμήρου πάρεδρος·

ὣς εἰπὼν τάφροιο διήλασε μώνυχας ἵππους = K 564
ἄνδρας τ' ἀσπαίροντας ἐν ἀργαλέοισι φόνοισιν[5] = K 521
αὐτοὶ δ' ἱδρῶ πολλὸν ἀπενίζοντο θαλάσσῃ = K 572

τούτους τοὺς στίχους ἐάν τις ἀποδράσας φορῇ ἐν σιδηρᾷ λάμνῃ, οὐδέποτε εὑρεθήσεται — enumerantur aliae res, quae versibus Homeriacis efficiuntur; v. 2166 legimus: *σὺ δὲ βαστάξας τὴν λάμναν εἰς τὴν πληγὴν ἕξεις μέγα ἀγαθὸν πρός τε ὑπερέχοντας ἢ δεσπότας ἢ ἑτέρους τινάς. ἔσῃ γὰρ ἔνδοξος, πιστικὸς καὶ δαίμονας καὶ θῆρας ἀποπέμπει.*

Eiusdem papyri v. 2622 sqq. describunt incantamentum, quo mulier quaedam cogitur virum amare. Ad hoc incantamentum amuleto opus est v. 2694 sqq.: *τὸ δὲ φυλακτήριον ὃ δεῖ σε φορεῖν· εἰς φιλύρινον γράψον κιννα βάρει*[6] *τὸ ὄνομα τοῦτο· επτοκωπτι κωπτο βαι βαιτο καρακωπτω καρακωπτω χιλοκωπτο βαι. γράφε ν̄. φύλαξόν με ἀπὸ παντὸς δαίμονος ἀερίου καὶ ἐπιγείου καὶ ὑπογείου καὶ παντὸς ἀγγέλου καὶ φαντάσματος καὶ σκιασμοῦ καὶ ἐπιπομπῆς, ἐμὲ τὸν δεῖνα. καὶ εἰλήσας φοινικίῳ δέρματι καὶ ἀπαρτίσας φόρει περὶ τὸν τράχηλον.*

Ibid. v. 3007 sqq. (hoc incantamentum denuo ediderunt

[1] *απωλιαις* pap. [2] *ὅτε* supplevi Krollio suadente.

[3] *δεῖνα* per compendium scriptum.

[4] verba, quae in papyro leguntur: *εκβα. λων περιαπτε τον δεινα φυλακτηριον οπερ τιθησιν ο καμνων κτλ.* nullum habent sensum; emendationem supra prolatam debeo viro doctissimo Radermacher.

[5] *ἀργαλέῃσι φόνῃσι* habent codices Odyss. [6] *κιννάβαρι* pap.

A. Dieterich *Abraxas* p. 138 sqq. et A. Deißmann *Licht von Osten* (Tübingen 1908) p. 181 sqq.):

πρὸς δαιμονιαζομένους[1] *Ιιβήχσως δόκιμον· λαβὼν ἔλαιον ὀμφακίζοντα μετὰ βοτάνης μαστιγίας καὶ λωτομήτρας ἔψει μετὰ σαμψούχου ἀχρωτίστου λέγων· ιωηλ ωσσαρθιωμι εμωρι θεωχιψοιθ σιδεμεωχ σωθη ιωη μιμιψωθιωωφ φερσωθι αεημουω ιωη εωχαριφθα ἔξελθε ἀπὸ τοῦ δεῖνα κοινῶς. τὸ δὲ φυλακτήριον· ἐπὶ λαμνίῳ κασσιτερίνῳ γράφε· ιαηω αβραωθιωχ φθα μεσεντιν ιαω φεωχ ιαηω χαρσοκ καὶ περίαπτε τὸν πάσχοντα. παντὸς δαίμονος φρικτὸν οὐ φοβεῖται*[2]*. στήσας ἀντικρυς ὅρκιζε. ἔστιν δὲ ὁ ὁρκισμὸς οὗτος· ὁρκίζω σε κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων Ἰησοῦ ιαβα ιαη αβραωθ αια θωθ ελε ελω αηω εου ιιι βαεχ αβαρμας ιαβα ραον αβελβελ λωνα αβρα μαροια βρακιων πυριφανῆ, ὁ ἐν μέσῃ ἀρούρης καὶ χιόνος καὶ ὁμίχλης τανητις*[3]*, καταβάτω σου ὁ ἄγγελος ὁ ἀπαραίτητος καὶ εἰσκρινέτω*[4] *τὸν περιπτάμενον δαίμονα τοῦ πλάσματος τούτου, ὃ ἔπλασεν ὁ θεὸς ἐν τῷ ἁγίῳ ἑαυτοῦ παραδείσῳ, ὅτι ἐπεύχομαι ἅγιον θεὸν ἐπὶ αμμων ιψεντανχω. λόγος· ὁρκίζω σε λαβρείᾳ ιακουθ αβλαναθαναλβα ακραμμ. λόγος· αωθ ιωθα βαθρα χαχθαβαθρα χαμυν ζελ αβρωωθ συαβρασιλωθ αλληλου ιελωσαι ιαηλ ὁρκίζω σε τὸν σημανθέντα τῷ Ἰσραὴλ ἐν στύλῳ φωτίνῳ καὶ νεφέλῃ ἡμερινῇ καὶ ῥυσάμενον αὐτοῦ τὸν λαὸν ἔργου Φαραὼ καὶ ἐπενέγκαντα ἐπὶ Φαραὼ τὴν δεκάπληγον διὰ τὸ παρακούειν αὐτόν. ὁρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον λαλῆσαι, ὁποῖον καὶ ἂν ᾖς, ὅτι ὁρκίζω σε κατὰ τῆς σφραγῖδος, ἧς ἔθετο Σολομὼν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἱερεμίου καὶ ἐλάλησεν. καὶ σὺ λάλησον ὁποῖον ἐὰν ᾖς, ἐπουράνιον, ἢ ἀέριον, εἴτε ἐπίγειον, εἴτε ὑπόγειον, ἢ καταχθόνιον, ἢ Ἰεβουσαῖον, ἢ Γεργεσαῖον, ἢ Φερεζαῖον, λάλησον, ὁποῖον ἐὰν ᾖς, ὅτι ὁρκίζω σε θεὸν φωσφόρον, ἀδάμαστον, τὸν τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ πάσης ζωῆς ἐπιστάμενον, τὸν χοοπλάστην*[5] *τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, τὸν ἐξαγαγόντα ἐξ ἀδήλων καὶ πυκνοῦντα τὰ νέφη καί ὑετίζοντα τὴν γῆν καὶ εὐλογοῦντα τοὺς καρποὺς αὐτῆς, ὃν εὐλογεῖ πᾶσα ἐνουράνιος δύναμις*[6] *ἀγ-*

[1] *δαιμονιζομένους* coniecit Diet., papyri lectionem servavi cum Deissm.
[2] *φρικτον, ο φοβειται* pap., *φρ. οὐ φοβεῖται* scripsi suadente Krollio.
[3] *τανητις* a Diet. mutatur in *τανυσθείς*, iniuria puto.
[4] Diet. scripsit *ἐκκρινέτω*, *εἰσκρινέτω* defenditur a Deissm.
[5] *χουοπλάστην* pap., *χοοπλάστην* scripsi auctore Krollio.
[6] Post *δύναμις* Diet. supplevit *ἡ*; articulo non opus esse puto.

γέλων, ἀρχαγγέλων. ὁρκίζω σε μέγαν Θεὸν Σαβαώθ, δι' ὃν ὁ Ἰορδάνης ποταμὸς ἀνεχώρησεν εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἐρυθρὰ θάλασσα ἠνώδευσεν Ἰσραὴλ καὶ ἔστη ἀνόδευτος, ὅτι ὁρκίζω σε τὸν καταδείξαντα τὰς ἑκατὸν τεσσαράκοντα γλώσσας καὶ διαμερίσαντα τῷ ἰδίῳ προστάγματι. ὁρκίζω σε τὸν τῶν αὐχενίων γιγάντων ὄχλον τοῖς πρηστῆρσι καταφλέξαντα, ὃν ὑμνεῖ ὁ οὐρανὸς τῶν οὐρανῶν. ὃν ὑμνοῦσι τὰ πτερυγώματα τῶν χερουβίμ. ὁρκίζω σε τὸν περιθέντα ὄρη τῇ θαλάσσῃ τοῖχον ἐξ ἄμμου καὶ ἐπιτάξαντα αὐτῇ μὴ ὑπερβῆναι καὶ ὑπήκουσεν ἡ ἄβυσσος. καὶ σὺ ἐτάκουσον πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον, ὅτι ὁρκίζω σε τὸν συνσείοντα τοὺς τέσσαρας ἀνέμους ἀπὸ τῶν ἱερῶν αἰώνων, οὐρανοειδῆ, θαλασσοειδῆ, νεφελοειδῆ, φωσφόρον. ἀδάμαστον. ὁρκίζω τὸν ἐν τῇ καθαρᾷ Ἱεροσολύμῳ, ᾧ τὸ ἄσβεστον πῦρ διὰ παντὸς αἰῶνος προσπαράκειται, τῷ ὀνόματι τούτῳ ἁγίῳ· ιαεω βαρρενυζουν. λόγος, ὃν τρέμει γέννα πυρὸς καὶ φλόγες περιφλογίζουσι καὶ σίδηρος λακᾷ καὶ πᾶν ὄρος ἐκ θεμελίου φοβεῖται. ὁρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον τὸν ἐφορῶντα ἐπὶ γῆς καὶ ποιοῦντα ἐκτρομα τὰ θεμείλια[1] *αὐτῆς καὶ ποιήσαντα τὰ πάντα ἐκ τῶν ὄντων εἰς τὸ εἶναι. ὁρκίζω σε τὸν παραλαμβάνοντα τὸν ὁρκισμὸν τοῦτον, χοιρίον μὴ φαγεῖν, καὶ ὑποταγήσεταί σοι πᾶν πνεῦμα καὶ δαιμόνιον, ὁποῖον καὶ ἐὰν ᾖ. ὁρκίζων δὲ φύσα. ἀπὸ τῶν ἄκρων*[2] *τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φύσημα ἕως τοῦ προσώπου, καὶ εἰσκριθήσεται. φύλασσε καθαρός. ὁ γὰρ λόγος ἐστὶν Ἑβραϊκὸς καὶ φυλασσόμενος παρὰ καθαροῖς ἀνδράσιν.*

Papyrus Lugdunensis I 384 edd. C. Leemans, Pap. graec. mus. Lugd. Bat. II (1885) 5 et A. Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVI (1888) p. 747 sqq.

I 14 sqq:

πάρεδρος Ἔρως.

Ἔρωτος τελετὴ καὶ ἀφιέρωσις καὶ κατασκευή. ποιεῖ δὲ πράξεις ταύτας· καὶ ὀνειροπομπεῖ καί ἀγρυπνίαν ποιεῖ καὶ ἀπαλλάσσει κακοῦ δαίμονος, ἂν ὀρθῶς αὐτῷ χρήσῃ καὶ ἁγνῶς. ἐστὶν γὰρ ἔχων πᾶσαν πρᾶξιν κτλ. Sequitur *ἡ τελετή.*

Ibid. VIII 24 sqq.:

δακτυλίδιον πρὸς ἐπίτευξιν καὶ χάριν καὶ νίκην. ἐνδόξους ποιεῖ καὶ μεγάλους καὶ θαυμαστοὺς κατὰ δύναμιν ἣ τοιούτων

[1] Pro *θεμιλια*, quod exstat in papyro, non est scribendum cum Diet. *θεμέλια*, sed *θεμείλια*.

[2] *ακρων και των ποδων* pap.: *καὶ* delendum esse puto.

φιλίας παρέχει· ἐστί σοι κατὰ πάντα δικαίως καὶ εὐπροφόρως ἀδιαλείπτως ὁ κύκλος, ὄνομα περιέχει κάλλιστον. ἥλιος γλύφεται ἐπὶ λίθου ἡλιοτροπίου τὸν τρόπον τοῦτον· δράκων ἔστω ἐνκύμων στεφάνου σχήματι οὐρὰν ἐν τῷ στόματι ἔχων. ἔστω δὲ ἐντὸς τοῦ δράκοντος κάνθαρος ἀκτινωτὸς ἱερός· τὸ δὲ ὄνομα ἐκ τῶν ὄπισθε μερῶν τοῦ λίθου γλύψεις ἱερογλυφικῶς, ὡς προφῆται λέγουσιν, καὶ τελέσας φόρει καθαρείως. τούτου μεῖζον οὐδὲν ἔσχεν ὁ κόσμος· ἔχων γὰρ αὐτὸ μεθ' ἑαυτοῦ, ὃ ἂν παρά τινος αἰτήσῃς, πάντως λήμψει· ἔτι δὲ βασιλέων ὀργὰς καὶ δεσποτῶν παύει· φορῶν αὐτό, ὃ ἂν τινι εἴπῃς, πιστευθήσῃ, ἐπίχαρίς τε πᾶσιν ἔσει, ἀνοίξει δὲ θύρας καὶ δεσμὰ διαρρήξει καὶ λίθους ὁ προσάγων τὸν λίθον τοῦτ' ἔστιν ψῆφον καὶ λέγων τὸ ὄνομα τὸ ὑπογεγραμμένον. ποιεῖ δὲ καὶ πρὸς δαιμονιοπλήκτους· δὸς γὰρ φορεῖν αὐτὸ καὶ παραυτὰ φεύξεται τὸ δαιμόνιον.

Papyrus Lugdunensis I 395, ed. A. Dieterich *Abraxas* p. 167 sqq. Hac in papyro agitur de magno dei nomine, quod miras quasdam res efficere dicitur; VI 30 sq. legimus:

ἐν δαιμονιζομένῳ εἴπῃς τὸ ὄνομα προσάγων τῇ ῥινὶ αὐτοῦ θεῖον καὶ ἄσφαλτον. εὐθέως λαλήσεται καὶ ἀπελεύσεται.

Papyrus Londinensis 46 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien.* XXXVI p. 127 sqq. et Kenyon *Greek Papyri in the British Museum* I p. 65 sqq.:

v. 97 sqq. (Wess):

στήλη[1] *τοῦ Ἰέου τοῦ ζωγράφου εἰς τὴν ἐπιστολήν.*

σὲ[2] *καλῶ τὸν Ἀκέφαλον τὸν κτίσαντα νύκτα καὶ ἡμέραν, σὲ τὸν κτίσαντα φῶς καὶ σκότος. σὺ εἶ οσορννω φρις, ὃν οὐδεὶς εἶδε πώποτε, σὺ εἶ ιαβας, σὺ εἶ ιαπως, σὺ διέκρινας τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, σὺ ἐποίησας θῆλυ καὶ ἄρρεν, σὺ ἔδειξας σπορὰν καὶ καρπούς, σὺ ἐποίησας τοὺς ἀνθρώπους ἀλληλοφιλεῖν καὶ ἀλληλομισεῖν. ἐγώ εἰμι Μωυσῆς ὁ προφήτης σου, ᾧ παρέδωκας τὰ μυστήριά σου, τὰ συντελούμενα Ἰσραήλ, σὺ ἔδειξας ὑγρὸν καὶ ξηρὸν καὶ πᾶσαν τροφήν· ἐπάκουσόν μου, ἐγώ εἰμι ἄγγελος τοῦ φαπρω οσορννωφρις. τοῦτό ἐστίν σου τὸ ὄνομα τὸ ἀληθινόν, τὸ παραδιδόμενον τοῖς προφήταις Ἰσραήλ. ἐπά-*

[1] In margine adscriptum est χ et ρ in ligatura: *χρήσιμον*?

[2] In marg. script. est Θ· μιστ (α supra τ) κ (λ supra κ): *Θεὸς μεῖστα καλούμενος*?

κουσόν μου αρβαθιαω ρειβεταθελεβερσηθ αβλαθα αλβενεβενφι[1], *χιτασοη*[2] *ιβθιαω. εἰσάκουσόν μου καὶ ἀπόστρεψον τὸ δαιμόνιον τοῦτο, ἐπικαλοῦμαί σε τὸν ἐν τῷ κενῷ πνεύματι, δεινὸν καὶ ἀόρατον θεὸν αρογογορο βραωσοχου μοδοριω φαλαραρχαω οοοαμε. Ἀκέφαλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαίμονος βουβριαω μαριωδαμ βαλβιαβαωθ ασσαδωναι αφυιαω ιαω θωληθ αβρασαξ αηοωυ. ἰσχυρὲ Ἀκέφαλε, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαίμονος μαβαρραιω ιωηλ κοθα αθορηβαλω αβραωθ, ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα αωθ αβαωθ βασυμι Ἰσὰκ Σαβαὼθ ιαω. οὗτός ἐστιν ὁ κύριος τῶν θεῶν, οὗτός ἐστιν ὁ κύριος τῆς οἰκουμένης, οὗτός ἐστιν ὃν οἱ ἄνεμοι φοβοῦνται, οὗτός ἐστιν ὁ ποιήσας φωνήν, προστάγματι ἑαυτοῦ πάντα. κύριε, βασιλεῦ, δυνάστα, βοηθὲ σῶσον ψυχὴν Ἰέου πυρ ιου πυρ ιαωτ ιαηω ιο ου αβρασαξ σαβριαμ οο υυ ευ οο υυ αδωναιε ηδεεδυ[3]ευ, ἄγγελος τοῦ θεοῦ ανλαλα λαϊ γαϊα απα διαχαννα χορυν, ἐγώ εἰμι ὁ Ἀκέφαλος Δαίμων ἐν τοῖς ποσὶν ἔχων τὴν ὅρασιν, ἰσχυρός, τὸ πῦρ τὸ ἀθάνατον, ἐγώ εἰμι ἡ ἀλήθεια, ὁ μισῶν ἀδικήματα γείνεσθαι ἐν τῷ κόσμῳ, ἐγώ εἰμι ὁ ἀστράπτων*[3] *αιηαιωι . . . . ια ηα ηι ωω ηαιη ουε υω ιωηοαυ αεηυωυωψ, καὶ βροντῶν, ἐγώ εἰμι, οὗ ἐστιν ὁ ἰδρὼς ὄμβρος ἐπιπίπτων ἐπὶ τὴν γῆν, ἵνα ὀχεύῃ, ἐγώ εἰμι, οὗ τὸ στόμα καίεται δι' ὅλου, ἐγώ εἰμι ὁ γεννῶν καὶ ἀπογεννῶν, ἐγώ εἰμι ἡ χάρις τοῦ αἰῶνος, ὄνομά μοι· καρδία περιεζωσμένη ὄφιν. ἔξελθε καὶ ἀκολούθησον. τελετὴ τῆς προκειμένης ποιήσεως. γράψας τὰ ὀνόματα εἰς καινὸν χαρτάριον*[4] *καὶ διατείνας ἀπὸ κροτάφου εἰς κρόταφον σεαυτοῦ ἐντύγχανε πρὸς βορέαν τοῖς ξ ὀνόμασι λέγων· ὑπόταξόν μοι πάντα τὰ δαιμόνια, ἵνα μοι ᾖν ὑπήκοος πᾶς δαίμων οὐράνιος καὶ αἰθέριος καὶ ἐπίγειος καὶ ὑπόγειος καὶ χερσαῖος καὶ ἔνυδρος καὶ πᾶσα ἐπιπομπὴ καὶ μάστιξ θεοῦ, καὶ ἔσται σοι τὰ δαιμόνια πάντα ὑπήκοα.*

Papyrus Londinensis 121 ed. C. Wessely *Denkschr. Wien.* XLII (1893) 39 sqq. et Kenyon l. s. p. 83 sqq.

[1] Supra *φ* scriptum est *χ*. [2] Supra *σ* scriptum est *γ*.

[3] Post litteras magicas script. videmus in pap.: *γ*^{ρ} *μθ* (= *γράμματα μθ'*) *ψηφ* = *θτ ψθ τὸ ἐν τῇ ἀναζωπυρήσει* (*αλλαξωπυρησει* pap.) *τοῦ καν-θάρου γδ μθ ζητ* (= *ζήτει*) *οὐκ| ἐτοῦν*.

[4] In margine iuxta *χαρ* legimus *ψαν*: quid sibi velit hoc siglum, non intellego.

v. 589 sqq. (Wess.):

φυλακτήριον σωματοφύλαξ πρὸς δαίμονας, πρὸς φαντάσματα, πρὸς πᾶσαν νόσον καὶ πάθος ἐπιγραφόμενον ἐπὶ χρυσέου πετάλου, ἢ ἀργυρέου, ἢ κασσιτερίνου, ἢ εἰς ἱερατικὸν χάρτην φορούμενον στρατιωτικῶς ἐστιν· ἐστὶν γὰρ δυνάμεως ὄνομα τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σφραγίς. ἐστὶν δὲ ὡς ὑπόκειται· κμηφις χρυφις ιαεω ιαω αεη ιαω οωαιων ιαεω βαφρενε μουν οθι λαρικ ριφιαενεαι φιρκιρα λιθανυομαι[e] νερφαβω εαι. ταῦτα τὰ ὀνόματα. τὸν δὲ χαρακτῆρα οὕτως· ἔστω[1] *ὁ δράκων οὐροβόρος, τὰ δὲ ὀνόματα μέσον τοῦ δράκοντος καὶ οἱ χαρακτῆρες οὕτως ὡς ὑπόκειται*: sequuntur figurae; *τὸ δὲ σχῆμα ὅλον οὕτως ὡς ὑπόκειται ὅτι· διαφύλασσέ μου τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ὁλόκληρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα. καὶ τελέσας φόρει.* Sequitur *σχῆμα ὅλον.*

Papyrus Parthey I ed. G. Parthey *Abhandl. d. Königl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin* 1865 p. 120 sqq.

V. 246 sqq. magnam vim lauri folia habere contenditur; itaque si quis Apollinem invocet, hoc phylacterium commendatur: *τοῦτο γὰρ μέγιστον σώματος φυλακτικόν, ἐν ᾧ πάντες ὑποτάσσονται, καὶ θάλασσα καὶ πέτραι φρίσσουσι καὶ δαίμονες φυλακτήρων*[2] *τὴν θείαν ἐνέργειαν ἥνπερ μέλλεις ἔχειν.*

Lucianus, Timon 41.

Timon dicit: *ἄγε, ὦ δίκελλα, νῦν μοι ἐπίρρωσον σεαυτὴν καὶ μὴ κάμῃς ἐκ τοῦ βάθους τὸν θησαυρὸν ἐς τοὐμφανὲς προκαλουμένη. ὦ Ζεῦ τεράστιε καὶ φίλοι Κορύβαντες καὶ Ἑρμῆ κερδῷε, πόθεν τοσοῦτον χρυσίον;*

Parasitus 1 sq. parasitus interrogatus, quam artem exerceat, respondet *τὴν παρασιτικήν.*

Τυχιάδης. κᾆτα εἰ μὴ μαίνοιτό τις, ὦ Σίμων, τέχνην ταύτην φαίη ἄν.

Παρ. ἔγωγε· εἰ δέ σοι μαίνεσθαι δοκῶ, τοῦ μηδεμίαν ἄλλην ἐπίστασθαι τέχνην αἰτίαν εἶναῖ μοι τὴν μανίαν δόκει καί με τῶν ἐγκλημάτων ἤδη ἀφίει. φασὶ γὰρ τὴν δαίμονα ταύτην τὰ μὲν ἄλλα χαλεπὴν εἶναι τοῖς ἔχουσι, παραιτεῖσθαι δὲ τῶν ἁμαρτημάτων αὐτοὺς ὥσπερ διδάσκαλον ἢ παιδαγωγὸν τούτων ἀναδεχομένην εἰς αὐτὴν τὰς αἰτίας.

---

[1] *ἔσω* legit Wessely, *ἔστω* Kenyon.

[2] Addit Kroll. Analecta Graeca, Progr. Gryph. 1901 p. 13.

Philopseudes 15 sqq.

Ion dicit Tychiadae: *γέλοια ποιεῖς . . . ἀπιστῶν ἅπασιν. ἐγὼ οὖν ἂν ἑτοίμην σε, τί περὶ τούτων φῄς, ὅσοι τοὺς δαιμονῶντας ἀπαλλάττουσι τῶν δειμάτων οὕτω σαφῶς ἐξάδοντες καὶ τὰ φάσματα. καὶ ταῦτα οὐκ ἐμὲ χρὴ λέγειν, ἀλλὰ πάντες ἴσασι τὸν Σύρον τὸν ἐκ τῆς Παλαιστίνης, τὸν ἐπὶ τούτων σοφιστήν, ὅσους παραλαβὼν καταπίπτοντας πρὸς τὴν σελήνην καὶ τῷ ὀφθαλμῷ διαστρέφοντας καὶ ἀφροῦ πιμπλαμένους τὸ στόμα ὅμως ἀνίστησι καὶ ἀποπέμπει ἀρτίους ἐπὶ μισθῷ μεγάλῳ ἀπαλλάξας τῶν δεινῶν. ἐπειδὰν γὰρ ἐπιστῇ κειμένοις καὶ ἔρηται ὅθεν εἰσεληλύθασιν εἰς τὸ σῶμα, ὁ μὲν νοσῶν αὐτὸς σιωπᾷ, ὁ δαίμων δὲ ἀποκρίνεται ἑλληνίζων, ἢ βαρβαρίζων, ἢ ὅθεν ἂν αὐτὸς ᾖ, ὅπως τε καὶ ὅθεν ἐπῆλθεν ἐς τὸν ἄνθρωπον. ὁ δὲ ὅρκους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθείη, καὶ ἀπειλῶν ἀπελαύνει τὸν δαίμονα. ἐγὼ γοῦν καὶ εἶδον ἐξιόντα μέλανα καὶ καπνώδη τὴν χρόαν. οὐ μέγα, ἦν δ' ἐγώ, τὰ τοιαῦτα ὁρᾶν, ὦ Ἴων, ᾧ γε καὶ αἱ ἰδέαι αὐταὶ φαίνονται, ἃς ὁ πατὴρ ὑμῶν Πλάτων δείκνυσιν, ἀμαυρόν τι θέαμα ὡς πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀμβλυώττοντας. μόνος γὰρ Ἴων, ἔφη ὁ Εὐκράτης, τὰ τοιαῦτα εἶδεν, οὐχὶ δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ δαίμοσιν ἐντετυχήκασιν, οἱ μὲν νύκτωρ, οἱ δὲ καθ' ἡμέραν: ἐγὼ δὲ οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ μυριάκις ἤδη τὰ τοιαῦτα τεθέαμαι· καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐταραττόμην πρὸς αὐτά, νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ ἔθους οὐδέν τι παράλογον ὁρᾶν μοι δοκῶ, καὶ νῦν μάλιστα, ἐξ οὗ μοι τὸν δακτύλιον ὁ Ἥραψ ἔδωκε σιδήρου τοῦ ἐκ τῶν σταυρῶν πεποιημένου καὶ τὴν ἐπῳδὴν ἐδίδαξε τὴν πολυώνυμον, ἐκτὸς εἰ μὴ κἀμοὶ ἀπιστήσεις, ὦ Τυχιάδη.*

Epigr. 15 = Anthol. Palat. XI 427:

δαίμονα πολλὰ λαῶν ὀζόστομος ἐξορκιστὴς
ἐξέβαλ', οὐχ ὅρκων, ἀλλὰ κόπρου δυνάμει.

Ptolemaeus, Tetrab. 47 r 21:

Luna efficit, ut nascantur *θεόληπτοι, ὀνειροκρίται, ἐξορκισταί.*

Pollux, Onomastic. I 19:

Θεόληπτος, φοιβόληπτος, νυμφόληπτος, μουσόληπτος, ἐκ Πανὸς κάτοχος ἢ κατεχόμενος.

Cyranides ed. de Mély et Ruelle *Les lapidaires grecs* (Paris 1898) p. 1 sqq., liber quidam Marci Aurelii aetate conscriptus (de Mély l. s. p. IX):

I 3, 10 = de Mély 13, 25:

ἐπιθυμιωμένη δὲ ἡ ῥίζα (i. e. *γλυκυσίδη*) *ἢ ποτιζομένη δαίμονας ἀπελαύνει καὶ φαντάσματα πάντα φορουμένη.*

I 5, 9 = de Mély 17, 8:

εἰς δὲ τὸν εὐάνθη λίθον τὸν πάγχρυσον γλύφεται Ἀφροδίτη τὰς τρίχας καὶ τοὺς πλοκάμους τῆς κεφαλῆς ἀναδεσμουμένη, καὶ ὑποβάλλεται ῥίζα τῆς βοτάνης (i. e. *εὐζώμου*) *καὶ ἀηδόνος εὐβοὴ γλῶσσα, καὶ κατακλείσας φόρει, καὶ ἔσῃ πᾶσιν ἀνθρώποις φιλητὸς καὶ γνωστός καὶ ἡδύλαλος οὐ μόνον ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ θηρίοις καὶ δαίμοσιν. πᾶν δὲ θηρίον φεύξεταί σε.*

I 7, 2 = de Mély 18, 16:

ἠρύγγιος βοτάνη ἐστὶν ὡς κάλαμος φυομένη, ἀκανθώδης, ἣ καὶ γοργόνιος λέγεται, δυνάμεως ἔχεται τοιᾶσδε· ἐὰν γάρ τις τὴν ῥίζαν φορῇ, δαίμονος πεῖραν οὐχ ἕξει ποτέ.

I 7, 19 = de Mély 22, 7:

ἐὰν δὲ καὶ λύκου τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν ἐμβάλῃς τοῖς προειρημένοις (mixtioni cuidam magicae) *καὶ φορεῖς, ἔσῃ εἰς πάντα ἀκαταγώνιστος, νικῶν εἰς πᾶν πρᾶγμα καὶ ἐπιτυγχάνων· φεύξεται γάρ σε πᾶς δαίμων καὶ πᾶν θηρίον, καὶ ἔσῃ δὲ πᾶσιν εὐδαιμονῶν, καὶ ἄνοσον δὲ διαφυλάξει σε.*

I 7, 20 = de Mély 22, 11:

ἐγὼ δὲ καὶ τὴν πυτίαν τῆς φώκης ἔμιξα καὶ ἐνίκων πάντας τοὺς ἀντιδίκους μου καὶ ἀήττητος ἤμην· ὁ γὰρ φορῶν τοῦτο τὸ φυλακτήριον ἕξει ἀγαθὰ, ὅσα οὐ προσδοκᾷ ἀπὸ τοῦ θεοῦ, καὶ ἔσται ἔντιμος πανταχοῦ, νικῶν δὲ πᾶσιν ἔργοις καὶ λόγοις, ῥυόμενος ἀπὸ παντὸς κινδύνου καὶ δαίμονος καὶ φαρμακείας καὶ πάσης κακουργίας, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν πάντα τὰ κακὰ ἀποστρέφει, πάντα δὲ ἀγαθὰ προξενεῖ.

I 24, 12 = de Mély 47, 11:

περὶ δὲ τοῦ κοινοῦ σκορπίου οὐκ ἀποκρύψω διὰ τὴν πλάνην τῶν ἀσόφων. πλάνη γάρ ἐστιν ἐν ἀέρι φυτουμένη. ἐὰν γὰρ βάλλῃς τὸν κοινὸν σκόρπιον εἰς ἐλαίου κοτύλην μίαν ἐν ἀποκρούσει σελήνης καὶ ἔχῃς ἀποκείμενον, συγχρίσῃς δέ τινος ῥάχιν καὶ ἄκρον ποδῶν καὶ χειρῶν, τὴν δὲ ῥάχιν χρίῃς ἐπάνωθεν ἐκ τοῦ σπονδύλου ἄχρι ἕως καὶ τὸ μέτωπον καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸ τῆς ὥρας τῆς ἐπισημασίας, τριταῖον, τεταρτεῖον καὶ ἀμφημερινὸν τύπον λάσεις· κουφίσεις δὲ καὶ σεληνιαζομένους καὶ δαιμονιζομένους.

I 24, 15 = de Mély 47, 22:

κέντρον δὲ τοῦ σκορπίου καὶ τῆς ὠκίμου βοτάνης τὸ ἄκρον, ἐν ᾧ ἐστιν τὸ σπέρμα, καὶ χελιδῶνος καρδίαν περίαπτε ἐν ἐλαφίῳ δέρματι· σεληνιαζομένους τῆς μανίας ἀπαλλάξεις. τοῦτο δὲ φυλακτήριον ἐξελαύνει καὶ τοὺς ἀπειθοῦντας ἐξελθεῖν δαίμονας.

II 11, 3 = de Mély 65—66, 25:

ὁ δὲ ὀφθαλμὸς λάθρα αὐτοῦ (τοῦ λύκου) ὁ δεξιὸς φορούμενος ἔνδοθεν λάθρα μεγίστας πράξεις ποιεῖ. φεύξεται ἀνὰ μέσον ἀντιπάλων, καὶ οὐδεὶς αὐτὸν ὄψεται. ποιεῖ δὲ ἐπὶ πάσης δίκης νικητικόν, καὶ φάντασμα φεύξεται τὸν φοροῦντα, καὶ πᾶν τετράποδον ἄγριόν τε καὶ ἥμερον.

II 15, 1 = de Mély 69, 16:

ὄνος πᾶσι γνωστός· ἔχει δὲ δυνάμεις τοιαύτας· ἐκ τοῦ ὄνυχος αὐτοῦ ἐκ προσθίου δεξιοῦ ποδὸς εἰ ποιήσεις δακτύλιον ἢ κρικίον καὶ δώσεις φορεῖν δαιμονιζομένῳ, σωθήσεται.

II 15, 6 = de Mély 69, 26:

τὸ δὲ κρικίον τοῦ χαλινοῦ αὐτοῦ τὸ μικρὸν ὁ ποιήσας δακτύλιον καὶ φορῶν φεύξεται δαίμονας καὶ ἀποστρέψει πυρετούς.

II 17, 2 = de Mély 71, 9:

τούτου (τοῦ ῥινόκερω) ὁ εὑρισκόμενος ἔνδον τῆς ῥινὸς ἢ τοῦ κέρατος λίθος καὶ φορούμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

II 20, 10 = de Mély 75, 22:

εἰ δὲ τοὺς δύο ὀφθαλμοὺς ζώσης τῆς ὑαίνης ἐξέλῃς καὶ περιάψῃς τοῖς δυσὶ βραχίοσιν ἐν πορφυρῷ ῥάκει, ἀποδιώξεις πάντα φόβον νυκτερινὸν καὶ τὴν Γελλοῦν τὴν πνίγουσαν τὰ βρέφη καὶ τὰς λοχὰς ἐνοχλοῦσαν, καὶ πᾶν δαιμόνιον φεύξεται.

II 21, 1 = de Mély 76, 24:

φώκη ζῷόν ἐστι τετράπουν, ἔνυδρον, ἀμφίβιον. γεννᾷ ὥσπερ τὰ τετράποδα· ἔχει δὲ δυνάμεις πολλάς. ὁ γὰρ ἐγκέφαλος αὐτῆς πινόμενος δαίμονας ἀποδιώκει.

III 1, 5 = de Mély 81, 17:

ἐσθιόμενον δὲ τὸ στρουθίον ὀπτὸν σὺν τοῖς πτεροῖς δαιμονιῶντας ἰᾶται. ἐν οἴκῳ δὲ κείμενον μάχας στρέφει.

III 1 = de Mély 82, 30:

supra oculos aquilae in superciliis inveniuntur duo lapides, unus in unoquoque supercilio, qui ligati in pelle, sive in corio lupi, vel phocae, vel hyaenae, seu aquilae, et ad collum gestati conservant portantem ab omni iniquitate et

nocumento ferarum et insidiis daemonum ac hominum omneque bonum affert.

Ibid. = de Mély 85, 32:

assata vero tota avis (alcedo hispida) cum pennis suis et comesta daemoniacos sedat.

III 3, 5 = de Mély 87, 1:

εἶτα ἡ καρδία αὐτοῦ (τοῦ γυπός) ἐν δέρματι δεθεῖσα πᾶσαν αἱμορραγίαν ἵστησι. φεύξεται πᾶς δαίμων τὸν φοροῦντα καὶ ληστὰ καὶ θηρία.

III 19, 4 = de Mély 97, 23:

τὸ δὲ αἷμα αὐτοῦ (τοῦ ταῶνος ὀρνέου) ποθὲν δαίμονας ἀποδιώκει.

III 22, 18 = de Mély 101, 1:

ἡ δὲ τοῦ ἀγρίου χηνὸς κόπρος θυμιωμένη δαίμονας ἀπελαύνει καὶ ληθαργὸν ἰᾶται καὶ ὑστερικὴν πνιγάδα.

III 23, 2 = de Mély 101, 14:

τούτου (τοῦ ψιττακοῦ) τὸ στόμα φορούμενον δαίμονας ἀποδιώκει καὶ πᾶν ῥιγοπύρετον καὶ δύναται ὅσα καὶ ὁ χήν.

IV 1, 4 = de Mély 103, 9:

γλάνεος ἰχθύς ἐστιν ποτάμιος καὶ λιμναῖος. τούτου τὰ ὀστέα καιόμενα δαίμονας ἀποδιώκει.

IV 9, 6 = de Mély 111, 10:

τούτου (τοῦ ἰούλου ἰχθύος) οἱ ὀδόντες φορούμενοι δαίμονας καὶ φαντασίας διώκουσιν.

IV 10, 6 = de Mély 112, 2:

τούτου (τοῦ κυπρίνου ἰχθύος) τό στέαρ καὶ τὸ ἧπαρ δαίμονας φυγαδεύει καπνιζόμενα.

IV 21, 3 = de Mély 121, 3:

τὸ δὲ δέρμα αὐτῆς (τῆς φώκης) κἂν ἐν οἴκῳ καὶ ἐν πλοίῳ ἀποκέηται ἢ φορῆται, οὐδὲν ἐπελεύσεται εἰς τὸν φοροῦντα κακόν· ἀποστρέφει γὰρ κεραυνούς, κινδύνους, βασκανίαν, δαίμονας, ληστὰς καὶ νυκτερινὰ συναντήματα.

IV 21, 9 = de Mély 121, 13:

φώκης ὁ ἐγκέφαλος πινόμενος δαίμονας διώκει καὶ ἱερὰν νόσον θεραπεύει.

Xenophon, Ephesiaca I 5:

Ad Anthiam amore insanientem arcessuntur *μάντεις καὶ ἱερεῖς . . . οἱ δὲ ἐλθόντες ἔθυόν τε ἱερεῖα καὶ ποικίλα ἐπέσπενδον*

καὶ ἐπέλεγον φωνὰς βαρβαρικάς, ἐξιλάσκεσθαί τινας λέγοντες δαίμονας, καὶ προσεποιοῦντο, ὡς εἴη τὸ δεινὸν ἐκ τῶν ὑποχθονίων θεῶν.

Philostratus, vit. Apoll. III 38:

Apollonius cum Brachmanis colloquitur: μεταξὺ δὲ τῶν λόγων τούτων ἐφίσταται τοῖς σοφοῖς ὁ ἄγγελος Ἰνδοὺς ἄγων σωτηρίας δεομένους. καὶ παρῆγε γύναιον ἱκετεῦον ὑπὲρ παιδός, ὃν ἔφασκε μὲν ἑκκαίδεκα ἔτη μὲν γεγονέναι, δαιμονᾶν δὲ δύο ἔτη, τὸ δὲ ἦθος τοῦ δαίμονος εἴρωνα εἶναι καὶ ψεύστην. ἐρομένου δέ τινος τῶν σοφῶν, ὁπόθεν λέγοι ταῦτα, τοῦ παιδὸς τούτου, ἔφη, τὴν ὄψιν εὐπρεπεστέρου ὄντος ὁ δαίμων ἐρᾷ καὶ οὐ ξυγχωρεῖ αὐτῷ νοῦν ἔχειν, οὐδὲ ἐς διδασκάλου βαδίσαι ἐᾷ ἢ τοξότου. οὐδὲ οἴκοι εἶναι, ἀλλ' ἐς τὰ ἔρημα τῶν χωρίων ἐκτρέπει, καὶ οὐδὲ τὴν φωνὴν ὁ παῖς τὴν ἑαυτοῦ ἔχει, ἀλλὰ βαρὺ φθέγγεται καὶ κοῖλον, ὥσπερ οἱ ἄνδρες, βλέπει δὲ ἑτέροις ὀφθαλμοῖς μᾶλλον ἢ τοῖς ἑαυτοῦ, καὶ νουθετῶ τὸν υἱόν, ὁπόσα εἰκός, ὁ δὲ οὐκ οἶδέ με. διανοουμένης δέ μου τὴν ἐνταῦθα ὁδόν, τουτὶ δὲ πέρυσι διενοήθην, ἐξηγόρευσεν ὁ δαίμων ἑαυτὸν ὑποκριτῇ χρώμενος τῷ παιδί, καὶ δῆτα ἔλεγεν εἶναι μὲν εἴδωλον ἀνδρός, ὃς πολέμῳ ποτὲ ἀπέθανεν, ἀποθανεῖν δὲ ἐρῶν τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, ἐπεὶ δὲ ἡ γυνὴ περὶ τὴν εὐνὴν ὕβρισε τριταίου κειμένου γαμηθεῖσα ἑτέρῳ, μισῆσαι μὲν ἐκ τούτου τὸ γυναικῶν ἐρᾶν, μεταρρυῆναι δὲ ἐς τὸν παῖδα τοῦτον. ὑπισχνεῖτο δέ, εἰ μὴ διαβάλλοιμι αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς, δώσειν τῷ παιδὶ πολλὰ ἐσθλὰ καὶ ἀγαθά. ἐγὼ μὲν δὴ ἔπαθόν τι πρὸς ταῦτα, ὁ δὲ διάγει με πολὺν ἤδη χρόνον καὶ τὸν ἐμὸν οἶκον ἔχει μόνος οὐδὲν μέτριον οὐδὲ ἀληθὲς φρονῶν. ἤρετο οὖν ὁ σοφὸς πάλιν, εἰ πλησίον εἴη ὁ παῖς, ἡ δὲ οὐκ ἔφη, πολλὰ μὲν γὰρ ὑπὲρ τοῦ ἀφικέσθαι αὐτὸν πρᾶξαι, ὁ δὲ ἀπειλεῖ κρημνοὺς καὶ βάραθρα καὶ ἀποκτενεῖν μοι τὸν υἱόν, εἰ δικαζοίμην αὐτῷ δεῦρο. θάρσει, ἔφη ὁ σοφός, οὐ γὰρ ἀποκτενεῖ αὐτὸν ἀναγνοὺς ταῦτα, καί τινα ἐπιστολὴν ἀνασπάσας τοῦ κόλπου ἔδωκε τῇ γυναικί, ἐπέσταλτο δὲ ἄρα ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ εἴδωλον ξὺν ἀπειλῇ καὶ ἐκπλήξει.

Ibid. IV 20:

Apollonius, qui Athenis versatur, de sacrificando loquitur; μειράκιον quoddam, quod advenit, κατεσκέδασε τοῦ λόγου πλατὺν καὶ ἀσελγῆ γέλωτα. ὁ δὲ ἀναβλέψας εἰς αὐτὸ οὐ σύ, ἔφη, ταῦτα ὑβρίζεις, ἀλλ' ὁ δαίμων, ὃς ἐλαύνει σε οὐκ εἰδότα. ἐλεήθει δὲ ἄρα δαιμονῶν τὸ μειράκιον· ἐγέλα τε γὰρ ἐφ' οἷς οὐδεὶς ἕτερος

καὶ μετέβαλλεν ἐς τὸ κλάειν αἰτίαν οὐκ ἔχον, διελέγετό τε πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἤδε. καὶ οἱ μὲν πολλοὶ τὴν νεότητα σκιρτῶσαν ᾠοντο ἐκφέρειν αὐτὸ ἐς ταῦτα, ὁ δ' ὑπεκρίνετο ἄρα τῷ δαίμονι καὶ ἐδόκει παροινεῖν, ἃ ἐπαρῴνει τότε, ὁρῶντός τε ἐς αὐτὸ Ἀπολλωνίου, δεδοικότως τε καὶ ὀργίλως φωνὰς ἠφίει τὸ εἴδωλον, ὁπόσαι καομένων τε καὶ στρεβλουμένων εἰσίν, ἀφέξεσθαί τε τοῦ μειρακίου ὤμυ καὶ μηδενὶ ἀνθρώπων ἐμπεσεῖσθαι. τοῦ δὲ οἷον δεσπότου πρὸς ἀνδράποδον ποικίλον πανοῦργόν τε καὶ ἀναιδὲς καὶ τὰ τοιαῦτα ξὺν ὀργῇ λέγοντος καὶ κελεύοντος αὐτῷ ξὺν τεκμηρίῳ ἀπαλλάττεσθαι τὸν δεῖνα, ἔφη, καταβαλῶ ἀνδριάντα, δείξας τινὰ τῶν περὶ τὴν Βασίλειον στοάν, πρὸς ᾗ ταῦτα ἐπράττετο. ἐπεὶ δὲ ὁ ἀνδριὰς ὑπεκινήθη πρῶτον, εἶτα ἔπεσε, τὸν μὲν Θόρυβον τὸν ἐπὶ τούτῳ, καὶ ὡς ἐκρότησαν ὑπὸ θαύματος τί ἂν τις γράφοι; τὸ δὲ μειράκιον, ὥσπερ ἀφυπνίσαν τούς τε ὀφθαλμοὺς ἔτριψε καὶ πρὸς τὰς αὐγὰς τοῦ ἡλίου εἶδεν αἰδῶ τε ἐπεσπάσατο πάντων ἐς αὐτὸ ἐστραμμένων, ἀσελγὲς δὲ οὐκέτι ἐφαίνετο, οὐδὲ ἄτακτον βλέπον ἀλλ' ἐπανῆλθεν ἐς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν μεῖον οὐδέν, ἢ εἰ φαρμακοποσίᾳ ἐκέχρητο, μεταβαλόν τε τῶν χλανιδίων καὶ ληδίων καὶ τῆς ἄλλης συβάριδος ἐς ἔρωτα ἦλθεν αὐχμοῦ καὶ τρίβωνος καὶ ἐς τὰ τοῦ Ἀπολλωνίου ἤδη ἀπεδύσατο.

vit. sophist. II 27, 5:

Hippodromus postquam Smyrnam advenit, ad Megistiam se confert et dicit illi: *ἀντιδῶμεν ἀλλήλοις τὴν ἐσθῆτα . . . . ἦν δὲ ἄρα τῷ μὲν Ἱπποδρόμῳ χλαμύς, τῷ δὲ αὖ δημηγορικὸν ἱμάτιον. καὶ τίνα σοι νοῦν ἔχει τοῦτο; ἦ δ' ὁ Μεγιστίας. ἐπίδειξιν, ἔφη, σοὶ μελέτης ποιήσασθαι βούλομαι. δαιμονᾶν μὲν οὖν αὐτὸν ᾠήθη ταῦτα ἐπαγγείλαντα καὶ τὴν γνώμην ἐλαύνεσθαι, τὰς βολὰς δὲ ἀνασκοπῶν τῶν ὀμμάτων καὶ ὁρῶν αὐτὸν ἔννουν καὶ καθεστηκότα, ἀντέδωκε τὴν ἐσθῆτα.*

Manetho, apotelesmat. ed. Koechly V v. 300 sqq.:

ἢν δέ τ' ἔχῃ σύνδεσμον ἐπ' Ἠέλιόν ποτε Μήνη,
ἐκ πενίης πλουτεῖ τε καὶ εἰς πενίην ἀνακάμπτει,
δόξαν ἔχει τέχνης Ἑκατησίου εἵνεκα κέρδους
καὶ μαγικῇ συνέσει πέπιθεν τὰ πνεύματα φεύγειν
καὶ κρυφίμαις βίβλοις ἐπαγαλλόμενος περιείργει.

Alexander Aphrodisiensis, problem. II 46:

Sole et luna deficientibus *κινοῦσι χαλκὸν καὶ σιδηροῦν ἄνθρωποι πάντες ὡς τοὺς δαίμονας ἀπελαύνοντες.*

Timaeus, lexic. s. v. *κορυβαντιᾶν*:

παρεμμαίνεσθαι καὶ ἐνθουσιαστικῶς κινεῖσθαι.

Plotinus, enn. ed. Kirchhoff XXX 14 de gnosticis:

καθαίρεσθαι δὲ νόσων λέγοντες αὐτοὺς λέγοντες μὲν ἂν σωφροσύνῃ καὶ κοσμίᾳ διαίτῃ ἔλεγον ἂν ὀρθῶς, καθάπερ οἱ φιλόσοφοι λέγουσι· νῦν δὲ ὑποστησάμενοι τὰς νόσους δαιμόνια εἶναι καὶ ταῦτα ἐξαιρεῖν λόγῳ φάσκοντες δύνασθαι καὶ ἐπαγγελλόμενοι σεμνότεροι μὲν ἂν εἶναι δόξαιεν παρὰ τοῖς πολλοῖς, οἳ τὰς παρὰ τοῖς μάγοις δυνάμεις θαυμάζουσι, τοὺς μέντοι εὖ φρονοῦντας οὐκ ἂν πείθοιεν ὡς οὐχ αἱ νόσοι τὰς αἰτίας ἔχουσιν.

Porphyrius, ad Marcellam ed. Nauck p. 281, 24:

οὐδ' αὖ ἄλλος κακοδαίμων ἄνθρωπος ἢ ὁ πονηρῶν δαιμόνων ἐνδιαίτημα τὴν ψυχὴν κατασκευάσας.

De philosophia ex oraculis haurienda ed. G. Wolff p. 147 sq.:

τοὺς δὲ πονηροὺς δαίμονας οὐκ εἰκῇ ὑπὸ τὸν Σάραπιν ὑποπτεύομεν, οὐδ' ἐκ τῶν συμβόλων μόνον ἀναπεισθέντες, ἀλλ' ὅτι τὰ μειλίγματα καὶ τὰ τούτων ἀποτρόπαια πρὸς τὸν Πλούτωνα γίνεται, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ ἐδείκνυμεν. ὁ αὐτὸς δὲ τῷ Πλούτωνι ὁ Θεός, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα δαιμόνων ἀρχων καὶ σύμβολα διδοὺς πρὸς τὴν τούτων ἔλασιν. οὗτος γοῦν καὶ τοῖς ἱκέταις ἐδήλωσεν, ὡς πᾶσι ζῴοις ὁμοιούμενοι προσίασι τοῖς ἀνθρώποις· ὅθεν καὶ παρ' Αἰγυπτίοις καὶ παρὰ Φοίνιξι καὶ ὅλως παρὰ τοῖς τὰ θεῖα σοφοῖς ἱμάντες ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐπιρρήσσονται, καὶ ζῷα προσουδίζεται πρὸ τῆς θρησκείας τῶν θεῶν· ἐξελαυνόντων τῶν ἱερέων τούτους (τοὺς δαίμονας) διὰ τοῦ δοῦναι πνεῦμα, ἤτοι αἷμα ζῴων, καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πληγῆς· ἵνα τούτων ἀπελθόντων παρουσία τοῦ Θεοῦ γένηται. καὶ οἶκος δὲ πᾶς μεστὸς (δαιμόνων) καὶ διὰ τοῦτο προκαθαίρουσι (τὸν οἶκον) καὶ ἀποβάλλουσι τούτους (τοὺς δαίμονας), ὅταν θεὸν κατακαλῶσι. καὶ τὰ σώματα τοίνυν μεστὰ ἀπὸ τούτων· καὶ γὰρ μάλιστα ταῖς τοιαῖς τροφαῖς χαίρουσι. σιτουμένων γὰρ ἡμῶν προσίασι καὶ προσιζάνουσι τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἀγνεῖαι, οὐ διὰ τοὺς θεοὺς προηγουμένως, ἀλλ' ἵν' οὗτοι ἀποστῶσι. μάλιστα δ' αἵματι χαίρουσι καὶ ταῖς ἀκαθαρσίαις, καὶ ἀπολαύουσι τούτων, εἰσδύνοντες

τοῖς χρωμένοις. ὅλως γὰρ ἡ ἐπίστασις τῆς πρός τι ἐπιθυμίας, καὶ ἡ τοῦ πνεύματος τῆς ὀρέξεως ὁρμὴ ἀλλαχόθεν οὐ σφοδρύνεται ἢ ἐκ τῆς τούτων παρουσίας· οἳ καὶ εἰς ἀσήμους φθόγγους καὶ φύσας ἀναγκάζουσι τοὺς ἀνθρώπους ἐμπίπτειν διὰ τῆς συναπολαύσεως τῆς μετ' αὐτῶν γιγνομένης. ὅπου γὰρ πνεύματος πλείονος ὁλκή, ἢ τῆς γαστρὸς ἐξ ἡδυπαθείας πεπληρωμένης, ἢ τῆς προθυμίας δι' ἡδονῆς ἐπίτασιν ἐκφυσώσης καὶ πολὺ τὸ ἔξωθεν στώσης, ἐκεῖ παρουσία τῶν τοιούτων πνευμάτων δηλούσθω.

Hermias, in Platonis Phaedr. p. 105:

εἰσὶ καὶ πανόληπτοι καὶ μητρόληπτοι καὶ κορυβαντισμοί.

Firmicus Maternus, mathes. ed. Kroll et Skutsch III 4, 27:

erunt autem omnibus daemonibus terribiles et quorum adventum pravi daemonum spiritus fugiant et qui sic laborantes homines non vi verborum, sed sola sui ostensione liberent, et quamvis sit violentus daemon, qui corpus hominum animumque quatiat, sive ille aërius sit, sive terrenus, sive infernus, istius hominis iussione fugiet et praeceptis eius cum quadam veneratione terretur: hi sunt, qui a vulgo exorcistae dicuntur. sed talis erit, si in nono loco . . . habuerit Martem.

VIII 9:

in nono loco ab horoscopo Mercurius cum Sole partiliter constitutus faciet exorcistas et qui laborantes daemonum incursione homines remediis liberent, ut his artibus maxima illis vitae substantia conferatur.

Synesius, de provid. 136B:

ὁ στρατηγὸς νύκτωρ ἐδειματοῦτο, Κορυβάντων, οἶμαι, προσβαλλόντων αὐτῷ, καὶ πανικοὶ θόρυβοι μεθ' ἡμέραν τὸ στράτευμα κατελάμβανον.

Quintus Smyrnaeus, V 479sqq. Aias dicit:

ὣς ἄρ' ἔφη δολόεντα μετὰ κταμένοις Ὀδυσῆα
κεῖσθαι οἰόμενος μεμορυγμένον αἵματι πολλῷ·
καὶ τότε οἱ Τριτωνὶς ἀπὸ φρενὸς ἠδὲ καὶ ὄσσων
ἐσκέδασεν Μανίην βλοσυρήν, πνείουσαν ὄλεθρον.
ἣ δὲ θοῶς ἵκανε ποτὶ Στυγὸς αἰπὰ ῥέεθρα.

Nonnus, Dionys. XXX 54sqq.:

καὶ οὐταμένῳ περιβαίνων (i. e. Eurymedonti)

οἷα περὶ σκύμνοισι λέων, βρυχήσατο λαιμῷ
χείλει λυσσώοντι χέων Κορυβαντίδα φωνήν.

Vegetius, mulomedicina ed. Lommatzsch I 20:

est et alia compositio suffimentorum ad morbos prohibendos, sumptuosior quidem, sed ut putatur utilior. sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaici libr. I, opopanacis unc. VI, acanthi unc. VI, galbani selib., aeris crudi unc. VI, salis Hammoniaci unc. II, salis Cappadoci unc. III, cornu cervini, lapidis gagatis masculi, lapidis gagatis feminae ana unc. III, lapidis haematitis unc. II, lapidis sideritis, lapidis argyritis ana unc. I, equuleos id est caballiones marinos numero VII, caudas marinas, ungues marinos ana numero VII, uvae marinae unc. III, medullae cervinae, cedriae, picis liquidae ana pondera III, ossa sepiae numero VII, auri semunciam, ballucae siliquam: et haec universa commixta atque succensa odore suo morbis tam hominum quam animalium resistunt et daemones fugant, grandines prohibere et aerem defecare dicuntur. sed si memoratos lapides aut invenire nequiveris, aut enormitate pretii ab emptione cessaveris, reliqua efficaciter prosunt.

III 12:

suffimentorum compositio fascinum pellit, lustrat animal, fugat daemones, submovet morbos. odoris namque fumus ac spiritus per os ac nares ingrediens penetrat ad viscerum omnes recessus ac curat saepius loca, quae potiones non potuerunt curare; sic tussis etiam in hominibus suffimentorum vapore praecipue sanatur . . . . . talis est compositio: sulfuris vivi libr. I, bituminis Iudaici libr. I, opopanacis selib., galbani selib., castorei selib., aeris crudi selib., albitis selib., salis Hammoniaci unc. III, rasurae cornu cervini unc. III, lapidis gagatis masculi unc. III, lapidis gagatis feminae unc. III, lapidis galactitis unc. I, lapidis haematitis unc. III, lapidis sideritis unc. I, lapidis argyritis unc. I, caballiones marinos VII, scillas marinas VII, pilas marinas VII, caudas marinas VII, ungues marinos VII, uvae marinae unc. III, medullae taedae pineae lib. III, cedriae lib. III, picis liquidae lib. III, ossa sepiae VII: haec siccata pariter deteruntur atque miscentur;

ex quibus unum cochleare, si opus fuerit, vivis carbonibus asperges et operto capite, ut fumum per os naresque suscipiat, animal suffis. quod suffimentum, praeter curam iumentorum sanat et incursantes hominum passiones grandinemque depellit, daemones abigit et umbras fugat.

Hesychius, lexic. s. v. *κορυβαντισμός· κάθαρσις μανίας.*

Ioannes Lydus, de mensibus ed. Wünsch p. 68:

ὁ δὲ Ἐλπιδιανὸς ἐν τῷ περὶ ἑορτῶν στρήναν τὴν ὑγίειαν τῇ Σαβίνων φωνῇ λέγεσθαί φησι, δι' ἣν φύλλα δάφνης ἐπεδίδοτο· ὑγιαστικὸν δὲ τὸ φυτόν. οὐδὲ γὰρ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων βαρὺς ἐνοχλήσει τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραυνός, ὅπου συκῆ, ὅτι σκεδαστικὴ φαρμάκων ἐστί.

Damascius, vita Isidori (a Photio excerpta) ed. Cobet (una cum Diogene Laërtio) 55 sq. de Hierode quodam:

γυναῖκα παιδοποιὸν ἄγεται. ὡς δ' οὐκ ἐπείθετο τὸ δαιμόνιον τῆς γυναικὸς ἐξελθεῖν λόγοις ἡμερωτέροις, ὅρκῳ αὐτὸ ἐπηνάγκαζεν ὁ Θεοσέβιος, καίτοι οὔτε μαγεύειν εἰδώς, οὔτε θεουργισμά τι μελετήσας. ὥρκιζε δὲ τὰς τοῦ ἡλίου προτείνων ἀκτῖνας καὶ τὸν Ἑβραίων Θεόν. ὁ δὲ ἀπελήλατο ὁ δαίμων, ἀνακραγὼν εὐλαβεῖσθαι μὲν τοὺς θεούς, αἰσχύνεσθαι δὲ καὶ αὐτόν.

Paulus Aegineta, epitom. ed. Kühn p. 120:

vulgo autem memoriae proditum est, quicumque speciem quandam e fonte i. e. effigiem nymphae viderint, furendi non fecisse finem, quos Graeci *νυμφολήπτους* vocant, Latini lymphaticos appellant.

Geoponica, XI 2, 5:

ὅθεν καὶ ἀπεχθάνεται (ἡ δάφνη) δαίμοσι, καὶ ἔνθα ἂν ᾖ δάφνη, ἐκ ποδῶν δαίμονες.

Ibid. 7:

οὐδὲ γὰρ ἡ ἱερὰ νόσος, ἢ δαίμων παρενοχλεῖ τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ δάφνη ἐστίν, ὥσπερ οὐδὲ κεραυνός, ὅπου συκῆ.

Medicina Plinii, opus quoddam medio aevo conscriptum, cf. Rose *Hermes* VIII (1874) 48, III 18 p. 270 (ap. R. Heim *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX 1893 502):

⟨ad⟩[1] daemones effugandos hoc dicis physicum: ocopo *OXΦ.* e. *I.* e. *I*, daemones ad lunaticum accedant, herbam

[1] *daemones fugandos* cod., *ad* suppl. Heim l. s.

pioniam idem ad collum suspende. daemonium sive t dession[1] ne noceat, herbam heliotropium legis luna XVI et supra limen ponis et[2] in ventrali uteris[3]. daemoni ne occurras nocte[4] quocumque[5] loco timueris hoc dicis: „daemonia quoque in publico cadunt"; dicis illi ad aurem: „recede daemon, teleteni[6] veniunt". daemoniosis et lunaticis. bitumen[7] tritum, pondera III in vino, quae[8] dabis luna VI et VII, et XVII; die Iovis[9] dabis.

Codex Bonnensis 218 (66a) undecimo p. Chr. n. aevo conscriptus, ex monasterio Beatae Mariae ad lacum. fol. 83r (apud Heimium l. s. p. 552):

humanum genus ignorat, quantam vim virtutis vultur in se habeat quantamque hominibus medelam praestet. ea hora, quando eum aliquis comprehendit, habeat pro gladio cannam acutam, qua eum occidat solusque sit, qui eum occiderit et antequam eum decollet, dicat ei: „angelus adone (i. e. Ἄδωναϊ: Heim l. s.) Abraham, propter vos sermo impletur". et dum eum aperueris, melius facies, si iterum verba praedicta dixeris . . . . . cor eius si in leonis aut lupi pelle ligaveris, omnes a te daemones effugabis.

Ibid. fol. 85r (Heim l. s.):

eraclea. si quis in via tutus ambulare voluerit, latrones timere non curet, quia fugat eos et pro unius viatoris persona multae personae videntur insidiantibus. precatio: adiuro te per virtutes omnes, quae in te sunt, et per illum, qui tibi dedit multas virtutes, ut non mihi deneges de omnibus virtutibus ullam, ubicumque te portavero. antequam maturescat flos eius, tollas eam ante solis ortum plenilunio dextra manu sine ferro laevaque absconsa. — parthenicon, caristellum, bubastes, artemisia. si quis item facit in ambulando et in manu portaverit, non sentit laborem itineris, fugat daemonia, prohibet maleficia, venena discutit, avertit oculum malum. cum

[1] *t dession* explicat v. d. Radermacher apud Heimium l. s. per *τὸ δεξιόν* i. e. *εὐφήμως* faustum, ut Erinyes appellantur *Εὐμενίδες*.
[2] *ponis et et* cod. [3] *utatur* cod., *uteris* Heim.
[4] *noctae* cod. [5] *quecunque* cod.
[6] vocabulum *teleteni* derivatum esse putat Heim a voce *teleta τελετή*.
[7] *vitumen* cod. [8] *que* cod. [9] *iobis* cod., corr. R. Wuensch.

radice et semine tolle ante lucem solis, pone in domum, ut intrans (it~ ram cod.; terram coni. R. Wuensch) tangat.

II. Testimonia Christiana

Evangelium sec. Matth. IV 24:

καὶ ἀπῆλθεν ἡ ἀκοὴ αὐτοῦ εἰς ὅλην τὴν Συρίαν· καὶ προσήνεγκαν αὐτῷ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ποικίλαις νόσοις καὶ βασάνοις συνεχομένους καὶ δαιμονιζομένους καὶ σεληνιαζομένους καὶ παραλυτικούς καὶ ἐθεράπευσεν αὐτούς.

VIII 16:

ὀψίας δὲ γενομένης προσήνεγκαν αὐτῷ δαιμονιζομένους πολλούς· καὶ ἐξέβαλεν τὰ πνεύματα λόγῳ καὶ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσεν.

ibid. 28 sqq.:

καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ εἰς τὸ πέραν εἰς τὴν χώραν τῶν Γαδαρηνῶν, ὑπήντησαν αὐτῷ δύο δαιμονιζόμενοι ἐκ τῶν μνημείων ἐξερχόμενοι χαλεποὶ λίαν, ὥστε μὴ ἰσχύειν τινὰ παρελθεῖν διὰ τῆς ὁδοῦ ἐκείνης. καὶ ἰδοὺ ἔκραξαν λέγοντες· τί ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ θεοῦ; ἦλθες ὧδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς; ἦν δὲ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀγέλη χοίρων πολλῶν βοσκομένη. οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες· εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἀπόστειλον ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοιρίων. καὶ εἶπεν αὐτοῖς· ὑπάγετε. οἱ δὲ ἐξελθόντες ἀπῆλθον εἰς τοὺς χοίρους. καὶ ἰδοὺ ὥρμησεν πᾶσα ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημνοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς ὕδασιν.

IX 32 sqq.:

ἰδοὺ προσήνεγκαν αὐτῷ κωφὸν δαιμονιζόμενον. καὶ ἐκβληθέντος τοῦ δαιμονίου ἐλάλησεν ὁ κωφός . . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἔλεγον· ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

XII 22 sqq.:

τότε προσηνέχθη αὐτῷ δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφός· καὶ ἐθεράπευσεν αὐτόν, ὥστε τὸν κωφὸν λαλεῖν καὶ βλέπειν. . . . οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἀκούσαντες εἶπον· οὗτος οὐκ ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια εἰ μὴ ἐν τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων.

ibid. 43 sqq.:

Ὅταν δὲ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξέλθῃ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου,

διέρχεται δι' ἀνύδρων τόπων ζητοῦν ἀνάπαυσιν καὶ οὐχ εὑρίσκει. τότε λέγει· εἰς τὸν οἶκόν μου ἐπιστρέψω ὅθεν ἐξῆλθον· καὶ ἐλθὸν εὑρίσκει σχολάζοντα καὶ σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον. τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει μεθ' ἑαυτοῦ ἑπτὰ ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἰσελθόντα κατοικεῖ ἐκεῖ.

XVII 14 sqq.:

καὶ ἐλθόντων πρὸς τὸν ὄχλον προσῆλθεν αὐτῷ ἄνθρωπος γουνυπετῶν αὐτὸν καὶ λέγων· κύριε, ἐλέησόν μου τὸν υἱόν, ὅτι σεληνιάζεται καὶ κακῶς ἔχει· πολλάκις γὰρ πίπτει εἰς τὸ πῦρ καὶ πολλάκις εἰς τὸ ὕδωρ. καὶ προσήνεγκα αὐτὸν τοῖς μαθηταῖς σου, καὶ οὐκ ἠδυνήθησαν αὐτὸν θεραπεῦσαι. ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· . . . . . φέρετέ μοι αὐτὸν ὧδε. καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, καὶ ἐξῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον, καὶ ἐθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης. τότε προσελθόντες οἱ μαθηταὶ τῷ Ἰησοῦ κατ' ἰδίαν εἶπον· διὰ τί ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό; ὁ δὲ λέγει αὐτοῖς· διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν ὑμῶν . . . . τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ.

sec. Marc. I 23 sqq.:

καὶ εὐθὺς ἦν ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ. καὶ ἀνέκραξεν λέγων· τί ἡμῖν καὶ σοί, Ἰησοῦ Ναζαρηνέ; ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς. οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ. καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· φιμώθητι καὶ ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ. καὶ σπαράξαν αὐτὸν τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον καὶ φωνήσαν φωνῇ μεγάλῃ ἐξῆλθεν ἐξ αὐτοῦ.

III 11 sq.:

καὶ τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα, ὅταν αὐτὸν ἐθεώρουν, προσέπιπτον αὐτῷ καὶ ἔκραζον λέγοντα ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. καὶ πολλὰ ἐπετίμα αὐτοῖς ἵνα μὴ αὐτὸν φανερὸν ποιήσωσιν.

V 1 sqq. (cf. Matth. VIII 28 sqq.):

καὶ ἦλθον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης εἰς τὴν χώραν τῶν Γερασηνῶν. καὶ ἐξελθόντος αὐτοῦ ἐκ τοῦ πλοίου, εὐθὺς ὑπήντησεν αὐτῷ ἐκ τῶν μνημείων ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, ὃς τὴν κατοίκησιν εἶχεν ἐν τοῖς μνήμασιν, καὶ οὐδὲ ἁλύσει οὐκέτι οὐδεὶς ἐδύνατο αὐτὸν δῆσαι διὰ τὸ αὐτὸν πολλάκις πέδαις καὶ ἁλύσεσιν δεδέσθαι καὶ διεσπάσθαι ὑπ' αὐτοῦ τὰς ἁλύσεις καὶ τὰς πέδας συντετρῖφθαι, καὶ οὐδεὶς ἴσχυεν αὐτὸν δαμάσαι· καὶ

διὰ παντὸς νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐν τοῖς μνήμασιν καὶ ἐν τοῖς ὄρεσιν ἦν κράζων καὶ κατακόπτων ἑαυτὸν λίθοις. καὶ ἰδὼν τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ μακρόθεν ἔδραμεν καὶ προσεκύνησεν αὐτὸν καὶ κράξας φωνῇ μεγάλῃ λέγει· τί ἐμοὶ καὶ σοί, Ἰησοῦ υἱὲ τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου; ὁρκίζω σε τὸν θεόν, μή με βασανίσῃς. ἔλεγεν γὰρ αὐτῷ· ἔξελθε τὸ πνεῦμα τὸ ἀκάθαρτον ἐκ τοῦ ἀνθρώπου. καὶ ἐπηρώτα αὐτόν· τί ὄνομά σοι; καὶ λέγει αὐτῷ· λεγιὼν ὄνομά μοι, ὅτι πολλοί ἐσμεν. καὶ παρεκάλει αὐτὸν πολλά, ἵνα μὴ αὐτὰ ἀποστείλῃ ἔξω τῆς χώρας. ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὄρει ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη· καὶ παρεκάλεσαν αὐτὸν λέγοντες· πέμψου ἡμᾶς εἰς τοὺς χοίρους, ἵνα εἰς αὐτοὺς εἰσέλθωμεν. καὶ ἐπέτρεψεν αὐτοῖς.

IX 14 sqq. (cf. Matth. XVII 14 sqq.):

καὶ ἐλθόντες πρὸς τοὺς μαθητὰς εἶδον ὄχλον πολὺν περὶ αὐτοὺς καὶ γραμματεῖς συνζητοῦντας πρὸς αὐτούς. καὶ εὐθὺς πᾶς ὁ ὄχλος ἰδόντες αὐτὸν ἐξεθαμβήθησαν καὶ προστρέχοντες ἠσπάζοντο αὐτόν. καὶ ἐπηρώτησεν αὐτούς· τί συνζητεῖτε πρὸς αὐτούς; καὶ ἀπεκρίθη αὐτῷ εἷς ἐκ τοῦ ὄχλου· διδάσκαλε, ἤνεγκα τὸν υἱόν μου πρὸς σέ, ἔχοντα πνεῦμα ἄλαλον· καὶ ὅπου ἐὰν αὐτὸν καταλάβῃ, ῥήσσει αὐτόν, καὶ ἀφρίζει καὶ τρίζει τοὺς ὀδόντας καὶ ξηραίνεται· καὶ εἶπα τοῖς μαθηταῖς σου, ἵνα αὐτὸ ἐκβάλωσιν . . . καὶ οὐκ ἴσχυσαν. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς αὐτοῖς λέγει· ὦ γενεὰ ἄπιστος, ἕως πότε πρὸς ὑμᾶς ἔσομαι; ἕως πότε ἀνέξομαι ὑμῶν; φέρετε αὐτὸν πρός με. καὶ ἤνεγκαν αὐτὸν πρὸς αὐτόν. καὶ ἰδὼν αὐτὸν τὸ πνεῦμα εὐθὺς συνεσπάραξεν αὐτόν, καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς ἐκυλίετο ἀφρίζων. καὶ ἐπηρώτησεν τὸν πατέρα αὐτοῦ· πόσος χρόνος ἐστίν, ὡς τοῦτο γέγονεν αὐτῷ; ὁ δὲ εἶπεν· ἐκ παιδιόθεν· καὶ πολλάκις εἰς πῦρ αὐτὸν ἔβαλεν καὶ εἰς ὕδατα, ἵνα ἀπολέσῃ αὐτόν· ἀλλ' εἴ τι δύνῃ, βοήθησον ἡμῖν σπλαγχνισθεὶς ἐφ' ἡμᾶς. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ τὸ εἰ δύνῃ, πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι . . . . . ἰδὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς, ὅτι ἐπισυντρέχει ὄχλος, ἐπετίμησεν τῷ πνεύματι τῷ ἀκαθάρτῳ λέγων αὐτῷ· τὸ ἄλαλον καὶ κωφὸν πνεῦμα, ἐγὼ ἐπιτάσσω σοι, ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν. καὶ κράξας καὶ πολλὰ σπαράξας ἐξῆλθεν· καὶ ἐγένετο ὡσεὶ νεκρός, ὥστε τοὺς πολλοὺς λέγειν, ὅτι ἀπέθανεν. ὁ δὲ Ἰησοῦς κρατήσας τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἤγειρεν αὐτόν, καὶ ἀνέστη.

ibid. 38 sq.:

ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰωάννης· διδάσκαλε, εἴδομέν τινα ἐν τῷ ὀνόματί σου ἐκβάλλοντα δαιμόνια, ὃς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν. καὶ ἐκωλύομεν αὐτόν, ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν· μὴ κωλύετε αὐτόν.

sec. Luc. IV 33 sqq.:

Quae hoc loco narrantur, ad verbum paene consentiunt cum iis, quae legimus apud Marc. I 23 sqq.

VIII 1 sq.:

καὶ ἐγένετο ἐν τῷ καθεξῆς καὶ αὐτὸς διώδευεν κατὰ πόλιν καὶ κώμην κηρύσσων καὶ εὐαγγελιζόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ. καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ καὶ γυναῖκές τινες, αἳ ἦσαν τεθεραπευμέναι ἀπὸ πνευμάτων πονηρῶν καὶ ἀσθενειῶν, Μαρία ἡ καλουμένη Μαγδαληνή, ἀφ' ἧς δαιμόνια ἑπτὰ ἐξεληλύθει.

Ibid. 26 sqq., consentiunt cum Marc. V 1 sqq.; IX 49 sq., consentiunt cum Marc. IX 38 sq.; XI 14 sq. (cf. Matth. IX 32 sqq.):

καὶ ἦν ἐκβάλλων δαιμόνιον, καὶ αὐτὸ ἦν κωφόν· ἐγένετο δὲ τοῦ δαιμονίου ἐξελθόντος ἐλάλησεν ὁ κωφός· καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι· τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν εἶπαν· ἐν Βεελζεβοὺλ τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.

Act. Apostol. V 16:

De apostolorum operatione: *συνήρχετο δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν πέριξ πόλεων Ἱερουσαλήμ, φέροντες ἀσθενεῖς καὶ ὀχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, οἵτινες ἐθεραπεύοντο ἅπαντες.*

VIII 7:

πολλοὶ γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα βοῶντα φωνῇ μεγάλῃ ἐξήρχοντο.

XVI 16 sqq.:

ἐγένετο δὲ πορευομένων ἡμῶν εἰς τὴν προσευχὴν παιδίσκην τινὰ ἔχουσαν πνεῦμα πύθωνα ὑπαντῆσαι ἡμῖν, ἥτις ἐργασίαν πολλὴν παρεῖχεν τοῖς κυρίοις αὐτῆς μαντευομένη. αὕτη κατακολουθοῦσα τῷ Παύλῳ καὶ ἡμῖν ἔκραζεν λέγουσα· οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δοῦλοι τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν, οἵτινες καταγγέλλουσιν ὑμῖν ὁδὸν σωτηρίας. τοῦτο δὲ ἐποίει ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας. διαπονηθεὶς δὲ Παῦλος καὶ ἐπιστρέψας τῷ πνεύματι εἶπεν· παραγγέλλω σοι ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελθεῖν ἀπ' αὐτῆς· καὶ ἐξῆλθεν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ.

XIX 13 sqq.:

ἐπεχείρησαν δέ τινες καὶ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἐξορκιστῶν ὀνομάζειν ἐπὶ τοὺς ἔχοντας τὰ πνεύματα τὰ πονηρὰ τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ λέγοντες· ὁρκίζω ὑμᾶς τὸν Ἰησοῦν, ὃν Παῦλος κηρύσσει. ἦσαν δέ τινος Σκευᾶ Ἰουδαίου ἀρχιερέως ἑπτὰ υἱοὶ τοῦτο ποιοῦντες. ἀποκριθὲν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ πονηρὸν εἶπεν αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν γινώσκω καὶ τὸν Παῦλον ἐπίσταμαι· ὑμεῖς δὲ τίνες ἐστέ; καὶ ἐφαλόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐπ' αὐτούς, ἐν ᾧ ἦν τὸ πνεῦμα τὸ πονηρόν, κατακυριεύσας ἀμφοτέρων ἴσχυσεν κατ' αὐτῶν, ὥστε γυμνοὺς καὶ τετραυματισμένους ἐκφυγεῖν ἐκ τοῦ οἴκου ἐκείνου.

Iustinus Martyr, apol. I 18 (Migne, Patrologia Graeca, VI p. 350):

νεκυομαντεῖαι μὲν καὶ αἱ ἀδιαφθόρων παίδων ἐποπτεύσεις καὶ ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλήσεις καὶ οἱ λεγόμενοι παρὰ τοῖς μάγοις ὀνειροπομποὶ καὶ πάρεδροι καὶ τὰ γινόμενα ὑπὸ τῶν ταῦτα εἰδότων πεισάτωσαν ὑμᾶς, ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ἐν αἰσθήσει εἰσὶν αἱ ψυχαί· καὶ οἱ ψυχαῖς ἀποθανόντων λαμβανόμενοι καὶ ῥιπτούμενοι ἄνθρωποι, οὓς δαιμονιολήπτους καὶ μαινομένους καλοῦσι πάντες κτλ.

II 6 (M. VI p. 455):

Ἰησοῦς δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ σωτῆρος ὄνομα καὶ σημασίαν ἔχει. καὶ γὰρ καὶ ἄνθρωπος, ὡς προέφημεν, γέγονε κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς βουλὴν ἀποκυηθεὶς ὑπὲρ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων. καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν γινομένων μαθεῖν δύνασθε. δαιμονιολήπτους γὰρ πολλοὺς κατὰ πάντα τὸν κόσμον καὶ ἐν τῇ ὑμετέρᾳ πόλει πολλοὶ τῶν ἡμετέρων ἀνθρώπων τῶν Χριστιανῶν ἐπορκίζοντες κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ὑπὸ τῶν[1] ἄλλων πάντων ἐπορκιστῶν καὶ ἐπαστῶν καὶ φαρμακευτῶν μὴ ἰαθέντας ἰάσαντο καὶ ἔτι νῦν ἰῶνται καταργοῦντες καὶ ἐκδιώκοντες τοὺς κατέχοντας τοὺς ἀνθρώπους δαίμονας.

II 8 (M. VI p. 457):

εἰ γὰρ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἤδη διὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡττῶνται (οἱ δαίμονες), δίδαγμά ἐστι τῆς καὶ μελλούσης αὐτοῖς . . . . ἐν πυρὶ αἰωνίῳ κολάσεως.

---

[1] *ὑπὸ τῆς ἄλλων* M., quod correxi.

Dial. c. Tryph. Iud. XXX (M. VI p. 540):

βοηθὸν γὰρ ἐκεῖνον καὶ λυτρωτὴν (τὸν Χριστὸν) καλοῦμεν· οὗ καὶ τὴν τοῦ ὀνόματος ἰσχὺν καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει, καὶ σήμερον ἐξορκιζόμενα κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, τοῦ γενομένου ἐπιτρόπου τῆς Ἰουδαίας, ὑποτάσσεται.

IL (M. VI p. 585):

νοῆσαι δύνασθε ὅτι κρυφία δύναμις τοῦ Θεοῦ γέγονε τῷ σταυρωθέντι Χριστῷ, ὃν καὶ τὰ δαιμόνια φρίσσει καὶ πᾶσαι ἁπλῶς αἱ ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι τῆς γῆς.

LXXVI (M. VI p. 653):

καὶ νῦν ἡμεῖς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου Ἰησοῦν κύριον ἡμῶν τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες ὑποτασσόμενα ἡμῖν ἔχομεν.

LXXXV (M. VI p. 676):

De Iesu Christo: *ὃς καὶ ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸν οὐρανόν, ... ὡς καὶ νῦν ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν γινομένων ῥᾷον ὑμᾶς πεισθῆναι, ἐὰν θέλητε. κατὰ γὰρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τούτου τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πρωτοτόκου πάσης κτίσεως καὶ διὰ παρθένου γεννηθέντος καὶ παθητοῦ γενομένου ἀνθρώπου καὶ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὑμῶν καὶ ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος ἐκ νεκρῶν καὶ ἀναβάντος εἰς τὸν οὐρανὸν πᾶν δαιμόνιον ἐξορκιζόμενον νικᾶται καὶ ὑποτάσσεται. ἐὰν δὲ κατὰ παντὸς ὀνόματος τῶν παρ' ὑμῖν γεγενημένων, ἢ βασιλέων, ἢ δικαίων, ἢ προφητῶν, ἢ πατριαρχῶν ἐξορκίζητε ὑμεῖς, οὐχ ὑποταγήσεται οὐδὲν τῶν δαιμονίων. ἀλλ' εἰ ἄρα ἐξορκίζοι τις ὑμῶν κατὰ τοῦ Θεοῦ Ἀβραὰμ καὶ Θεοῦ Ἰσὰκ καὶ Θεοῦ Ἰακώβ, ἴσως ὑποταγήσεται. ἤδη μέντοι οἱ ἐξ ὑμῶν ἐπορκισταὶ τῇ τέχνῃ, ὥσπερ καὶ τὰ ἔθνη, χρώμενοι ἐξορκίζουσι καὶ θυμιάμασι καὶ καταδεσμοῖς χρῶνται.*

Tatianus, orat. adv. Graec. XVI (M. VI p. 840):

δαίμονες δὲ οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάττοντες οὐκ εἰσὶν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί. πῶς γὰρ ἂν γένοιντο δραστικαὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν; χωρὶς εἰ μὴ ὁ ζῶν μὲν ἄνθρωπος ἀόρατος καὶ ἀδύνατος γένοιτο, νεκρὸς δὲ γενόμενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύοιτο μεταλαμβάνειν δυνάμεως;

Minucius Felix, Octav. ed. H. Boenig (1903) XXVII 1 sqq.:

isti igitur impuri spiritus [daemones][1], ut ostensum magis ac[2] philosophis [et a Platone][3], sub statuis et imaginibus consecratis[4] delitescunt et adflatu suo auctoritatem, quasi praesentis numinis, consequuntur, dum inspirantur interim vatibus[5], dum fanis inmorantur, dum nonnumquam extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta .... sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, omnes[6] inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte ut spiritus tenues morbos fingunt, terrent mentes, membra distorquent, ut ad cultum sui cogant .... hi sunt[7] et furentes, quos in publicum videtis excurrere; vates et ipsi absque templo sic insaniunt, sic bacchantur, sic rotantur. par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris .... haec omnia sciunt plerique[8] pars vestrum ipsos daemonas de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid daemonum colitis victi dolore, quod sunt, eloquuntur: nec utique in turpitudinem sui nonnullis praesertim vestrum assistentibus mentiuntur. ipsis testibus esse eos daemonas credite fassis[9]. adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt; et vel exsiliunt statim, vel evanescunt gradatim, prout fides patientes adiuvat. ... sic Christianos de proximo fugitant, quos longe a coetibus per vos lacessant[10]. ideo inserti mentibus imperitorum odium nostri serunt occulte per timorem: naturale est enim odisse, quem timeas.

---

[1] secl. Ursinus. [2] *a* cod., *ac* Dombart.
[3] secl. Usener.
[4] *consecrati* cod., corr. Balduinus.
[5] *inspirant interim vates* coni. Dombart.
[6] *somnos* coni. Ursinus.
[7] *hi sunt* cod., *inspirant* coni. Boenig.
[8] *pleraque* coni. Davisius.
[9] *fessis* eras. in cod. et supra scriptum *de se verum confitentibus.*
[10] *in coetibus per vos lacessebant* cod., corr. Vahlen.

Irenaeus, ed. Stieren I 16, 3:

De Marci gnostici discipulis: *καὶ ἢ πλέον διισχυρίζονται καὶ χαίρουσιν ἐπὶ τοῖς παρευρήμασιν αὐτῶν, ταύτῃ μᾶλλον εἰδέναι πλέον αὐτοὺς ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῆς ὀγδοάδος τῶν πονηρῶν πνευμάτων.*

II 6, 3:

altissimi et omnipotentis appellatione omnia subiecta sunt; et huius invocatione etiam ante adventum domini nostri salvabantur homines et a spiritibus nequissimis et a daemoniis universis et ab apostasia universa .... et propter hoc Iudaei usque nunc hac ipsa adfatione daemones effugant, quando omnia timeant invocationem eius, qui fecit ea.

II 31, 2:

nec enim caecis possunt donare visum (Simonis et Carpocratis discipuli), neque surdis auditum, neque omnes daemones effugare praeter eos, qui ab ipsis immittuntur, si tamen et hoc faciunt; neque debiles aut claudos aut paralyticos curare vel alia quadam parte corporis vexatos.

II 31, 4 sq.:

διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνου ὀνόματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταὶ παρ' αὐτοῦ (τοῦ Χριστοῦ) λαβόντες τὴν χάριν ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἷς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ. οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλάκις καὶ πιστεύειν αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ εἶναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ .... nec invocationibus angelicis facit aliquid (Christianus) nec incantationibus nec reliqua prava curiositate, sed munde et pure et manifeste orationes dirigens ad dominum, qui omnia fecit.

Tertullianus, de idol. ed. Öhler XI:

quo ore Christianus turarius, si per templa transibit, quo ore fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit? qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellarium praestat? ille quidem, si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. neque enim inimicum exclusit. facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit.

Apologeticus XXII:

nunc de operatione eorum (daemonum) satis erit exponere.

operatio eorum est hominis eversio. sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam subtilitas et tenuitas sua.

XXIII: edatur hic aliqui ibidem sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet. iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi dominum de falso. . . . . si altera parte vere dei sunt, cur sese daemonia mentiuntur? an ut nobis obsequantur? iam ergo subiecta est Christianis divinitas vestra.

XXXII: ceterum daemonas, id est genios, adiurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

De cor. XI Tert. quaerit, num Christianus stipendia facere possit:

et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? . . . . et quos interdiu exorcismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super pilum, quo perfossum est latus Christi?

Ad Scapul. II:

daemones . . . non tantum respuimus, verum et revincimus et cottidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est.

IV: nam et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur, liberatus est et quorundam propinquus et puerulus et quanti honesti viri — de vulgaribus enim non dicimus — aut a daemoniis aut valetudinibus remediati sunt!

De anim. LVII:

itaque invocantur quidem aori et biaeothanati sub illo fidei argumento, quod credibile videatur eas potissimum animas ad vim et iniuriam facere, quas per vim et iniuriam saevus et immaturus finis extorsit, quasi ad vicem offensae. sed daemones operantur sub obtentu earum; et hi vel maxime, qui in ipsis tunc fuerunt, cum adviverent, quique illas in huiusmodi impigerant exitus. nam et suggessimus nullum paene hominem carere daemonio, et pluribus notum est daemoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortes, quas incursibus deputant. hanc quoque falla-

ciam spiritus nequam sub personis defunctorum delitescentis, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominis sui affirmat, interdum gladiatorem, vel bestiarium, sicut et alibi deum. . . . . et tamen ille daemon, postquam circumstantes tentavit, instantia divinae gratiae victus id, quod in vero est, invitus confitetur.

Theophilus, ad Autolyc. II 8 (M. VI p. 1061 sq.):

ἐκ τούτου δὲ σαφῶς δείκνυται, εἰ καὶ οἱ δαιμονῶντες ἐνίοτε καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο ἐξορκίζονται κατὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὄντος Θεοῦ καὶ ὁμολογεῖ αὐτὰ τὰ πλάνα πνεύματα εἶναι δαίμονες, οἱ καὶ τότε ἐς ἐκείνους ἐνεργήσαντες (Theophilus loquitur de poëtis et vatibus paganorum).

Ps. Clemens[1], epist. ad virgin. I 12 (M. I p. 408 sq.):

honorabile etiam, aequum praeclarumque est, ut fratres in Christo visitent exagitatos a spiritibus malis, pro eis exorcismos adhibeant, prudenterque orationem fundant deo acceptabilem, non verborum elegantia, copia, dispositione ac praeparatione: venantes eloquentiae famam, aut memoriam suam ostentantes; qui enim ita sunt comparati similes fiunt aeri sonanti aut cymbalo tinnienti: multiloquio suo nihil prosunt exorcizatis, quantumvis in astantibus pavorem excitent terribilibus verbis; non enim agunt cum recta fide et iuxta doctrinam domini, qui dixit: hoc genus daemoniorum non eicitur nisi per orationem et ieiunium.

Recognitiones II 71 (M. I p. 1281) Petrus dicit Clementi:

hoc enim pro certo scire te volo, quia omnis, qui idola coluit aliquando et eos, quos pagani nominant deos, adoravit vel de immolatis eorum degustavit, spiritu immundo non caret; conviva enim factus est daemonum et participium sumpsit eius daemonis, cuius in mente sua speciem vel timore vel amore formavit. et per haec mundus non est a spiritu immundo et ideo purificationem indiget baptismi, ut exeat ab eo spiritus immundus, qui interiores animae ipsius insedit affectus.

---

[1] Duas epistulas ad virgines et recognitiones et homilias, quae Clementis episcopi Romani nomen prae se ferunt, ineunte tertio p. Chr. n. saeculo conscriptas esse probavit A. Harnack *Dogmengeschichte*[3] (Tübingen 1894—97) I p. 294 et *Theol. Litt. Zeit.* 1891 p. 145.

Ibid. 72 (M. I p. 1281 sq.):

amant enim isti spiritus immundi inhaerere corporibus hominum, ut ipsorum ministerio cupiditates suas expleant et ad ea, quae ipsi desiderant, inclinantes animae motus suis eos parere libidinibus cogant, ut efficiantur ex integro vasa daemonum.

IV 13 (M. I p. 1320):

perversae autem et erraticae religiones introducuntur, quibus se plurima pars hominum per occasionem feriarum et solemnitatum dederunt potus instaurantes et convivia, tibiasque ac fistulas et citharas ac diversa genera musicorum sectantes et semetipsos per omnia temulentiae ac luxuriae propinantes. hinc omnis error accepit originem, hinc lucos et aras, hinc coronas et victimas repperere et post ebrietatem quasi lymphaticis motibus agi; ex hoc iam potestas daemoniis data ingrediendi huiuscemodi mentes, ut choros ducere insanos et Baccho furere viderentur; hinc fremere dentibus et mugire de profundis visceribus inventum, hinc terribiles vultus et ferus in hominibus aspectus, ut is, quem temulentia subverterat ac daemon instigaverat, numine repletus a deceptis et errantibus crederetur.

Ibid. 16 (M. I p. 1321):

daemones autem habere desiderium immergendi se corporibus hominum haec causa est. spiritus sunt habentes propositum conversum ad malitiam; per cibos ergo et potus immoderatos ac libidinem perurgent homines ad peccatum, eos tamen, qui peccandi propositum gerunt, qui dum videntur necessaria naturae velle implere, non tenentes modum per nimietatem, ingrediendi in semetipsos daemonibus faciunt locum. donec autem naturae mensura servatur et modus legitimus custoditur, dei clementia ingrediendi in homines non eis tribuit facultatem.

Ibid. 17 (M. I p. 1321 sq.):

sed et ipsi daemones quanto viderint fidem crescere in homine, tanto ab eo refugiunt in ea solum parte residentes, in qua adhuc aliquid infidelitatis resederit; ab his vero, qui plena fide credunt, absque ulla remoratione discedunt.

Hom. IX 8 (M. II p. 248) ad paganos:

ἐὰν μὲν οὖν τὰ ἡμέτερα ἕλησθε, οὐ μόνον δαίμονας καὶ τὰ ἐκ

δαιμόνων πάθη φυγεῖν δυνήσεσθε, ἀλλὰ αὐτοὶ αὐτὰ φυγαδεύοντες καὶ ἱκετευόμενοι ὑπ' αὐτῶν καὶ τῶν εἰσαεὶ ἐσομένων ἀγαθῶν ἀπολαύσετε.

Ibid. 10 (M. II p. 248 sq.):

τὸ δὲ τοὺς δαίμονας γλίχεσθαι εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων εἰσδύνειν σώματα, αἰτία αὕτη· πνεύματα ὄντες καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἔχοντες εἰς βρωτὰ καὶ ποτὰ καὶ συνουσίαν, μεταλαμβάνειν δὲ μὴ δυνάμενοι διὰ τὸ πνεύματα εἶναι καὶ δεῖσθαι ὀργάνων τῶν πρὸς τὴν χρῆσιν ἐπιτηδείων, εἰς τὰ ἀνθρώπων εἰσίασιν σώματα, ἵνα, ὥσπερ ὑπουργούντων ὀργάνων τυχόντες, ὧν θέλουσιν ἐπιτυχεῖν δυνατοὶ ὦσιν, εἴτε βρωτῶν διὰ τῶν ἀνθρώπου ὀδόντων, εἴτε συνουσίας διὰ τῶν ἐκείνου αἰδοίων. ὅθεν πρὸς τὴν τῶν δαιμόνων φυγὴν ἡ ἔνδεια καὶ ἡ νηστεία καὶ ἡ κακουχία οἰκειότατόν ἐστι βοήθημα.

Ibid. 11 (M. II p. 249):

αὐτοὶ οἱ δαίμονες εἰδότες ὧν ἐπικρατοῦσι τῆς πίστεως τὴν ποσότητα ἀναλογοῦσαν ἐπιμετροῦσιν αὐτῶν τὴν ἐπιμονήν. διὰ τοῦτο τοῖς ἀπιστοῦσιν ἐπιμένουσιν, τοῖς δὲ δυσπίστοις ἐμβραδύνουσιν, τοῖς δὲ παντάπασι πιστεύσασι καὶ εὖ πράτιουσιν οὐδὲ πρὸς ῥοπὴν ὥρας συνεῖναι δύνανται.

Ibid. 12 (M. II p. 249):

ὑπὸ μὲν οὖν τῶν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐνδομυχούντων δαιμόνων ἐπιδίδοται αὐτοῖς ἐπιθυμεῖσθαι ὡς οὐ δαίμονος ἐνοχλοῦντος, ἀλλὰ σωματικῆς νόσου, οἷον ἢ ὕλης δριμείας, ἢ χολῆς, ἢ φλέγματος, ἢ αἵματος ἀμετρίας, ἢ μήριγγος φλεγμονῆς, ἢ ἄλλου τινός. εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἦν, οὐδ' αὐτὸ ἀπήλλακται δαίμονος εἶδος εἶναι.

Ibid. 16 (M. II p. 253):

οὐ γὰρ εἴ τι μαντεύεται, θεός ἐστιν· ὅτι καὶ πύθωνες μαντεύονται, ἀλλ' ὑφ' ἡμῶν ὡς δαίμονες ἐκριζούμενοι φυγαδεύονται.

Ibid. 19 (M. II p. 256):

ἐν δὲ τῷ παρόντι ἀεννάῳ ποταμῷ ἢ πηγῇ ἐπεί γε κἂν θαλάσσῃ ἀπολουσάμενοι ἐπὶ τῇ τρισμακαρίῳ ἐπονομασίᾳ οὐ μόνον τὰ ἐνδομυχοῦντα ὑμῖν πνεύματα ἀπελάσαι δυνήσεσθε, ἀλλ' αὐτοὶ μηκέτι ἁμαρτάνοντες καὶ θεῷ ἀνενδοιάστως πιστεύοντες τὰ ἄλλων κακὰ πνεύματα καὶ δαιμόνια χαλεπὰ σὺν τοῖς δεινοῖς πάθεσιν ἀπελάσετε. ἐνίοτε δὲ μόνον ἐνιδόντων ὑμῶν φεύξονται. ἴσασι γὰρ τοὺς ἀποδεδωκότας ἑαυτοὺς τῷ θεῷ.

Hippolytus, refutat. ed. Dunker et Schneidewin IX 14 de Alcibiade et discipulis eius:

οὗτοι καὶ μαθηματικοῖς καὶ ἀστρολογικοῖς καὶ μαγικοῖς προσέχουσιν ὡς ἀληθέσι, καὶ τούτοις χρώμενοι ταράσσουσι τοὺς ἄφρονας νομίζειν αὐτοὺς λόγου δυνατοῦ μετέχειν· ἐπαοιδάς τε καὶ ἐπιλόγους τινὰς διδάσκουσι πρός τε κυνοδήκτους καὶ δαιμονῶντας καὶ ἑτέραις νόσοις κατεχομένους.

Ibid. 16:

Ἕτερα δὲ πλεῖστα φλυαρεῖ ταὐτὰ (paulo ante explicatum est, quomodo ii, qui a canibus morsi sunt, sanari possint) *καὶ ἐπὶ φθισικοῖς ἐπιλέγειν διδάσκων καὶ βαπτίζεσθαι ἐν ψυχρῷ τεσσαρακοντάκις ἐπὶ ἡμέρας ἑπτὰ ὁμοίως καὶ ἔτι δαιμονῶντας.*

Origenes, contra Celsum ed. Koetschau I 6:

μετὰ ταῦτα οὐκ οἶδα πόθεν κινούμενος ὁ Κέλσος φησὶ δαιμόνων τινῶν ὀνόμασι καὶ κατακηλήσεσι δοκεῖν ἰσχύειν Χριστιανούς, ὡς οἶμαι αἰνισσόμενος τὰ περὶ τῶν κατεπᾳδόντων τοὺς δαίμονας καὶ ἐξελαυνόντων. ἔοικε δὲ σαφῶς συκοφαντεῖν τὸν λόγον. οὐ γὰρ κατακηλήσεσιν ἰσχύειν δοκοῦσιν, ἀλλὰ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ μετὰ τῆς ἀπαγγελίας τῶν περὶ αὐτὸν ἱστοριῶν. ταῦτα γὰρ λεγόμενα πολλάκις τοὺς δαίμονας πεποίηκεν ἀνθρώπων χωρισθῆναι, καὶ μάλισθ' ὅταν οἱ λέγοντες ἀπὸ διαθέσεως ὑγιοῦς καὶ πεπιστευκυίας γνησίως αὐτὰ λέγωσι. τοσοῦτον μέν γε δύναται τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τῶν δαιμόνων, ὡς ἔσθ' ὅτε καὶ ὑπὸ φαύλων ὀνομαζόμενον ἀνύειν· ὅπερ διδάσκων ὁ Ἰησοῦς ἔλεγε τό· πολλοὶ ἐροῦσί μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ κτλ. (Matth. VII 22).

Ibid. 22:

τοῦ δ' Ἀβραὰμ τὸ ὄνομα οὐ Μωϋσῆς ἀναγράφει μόνος, . . . ἀλλὰ . . . καὶ πολλοὶ τῶν ἐπᾳδόντων δαίμονας χρῶνται ἐν τοῖς λόγοις αὐτῶν τῷ· ὁ Θεὸς Ἀβραάμ . . . . τὰ δὲ αὐτὰ λεκτέον καὶ περὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ περὶ τοῦ Ἰακὼβ καὶ περὶ τοῦ Ἰσραήλ. ἅτινα ὁμολογουμένως Ἑβραῖα ὄντα ὀνόματα πολλαχοῦ τοῖς Αἰγυπτίοις ἐπαγγελλομένοις ἐνέργειάν τινα ἐνέσπαρται μαθήμασι.

Ibid. 24:

τότ' ἐροῦμεν ὅτι τὸ μὲν Σαβαὼθ ὄνομα καὶ τὸ Ἀδωναῖ καὶ ⟨ὅσα⟩ ἄλλα παρ' Ἑβραίοις μετὰ πολλῆς σεμνολογίας παραδιδόμενα οὐκ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γενητῶν κεῖται πραγμάτων ἀλλ' ἐπί τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν. διὸ καὶ δύναται ταῦτα τὰ ὀνόματα, λεγόμενα μετά τινος τοῦ συμφυοῦς αὐτοῖς εἱρμοῦ, ἄλλα δὲ κατὰ Αἰγυπτίαν φερόμενα φωνὴν ἐπί τινων δαιμόνων, τῶν τάδε μόνα δυναμένων καὶ ἄλλα

κατὰ τὴν Περσῶν διάλεκτον ἐπὶ ἄλλων δυνάμεων καὶ οὕτω καθ' ἕκαστον τῶν ἐθνῶν εἰς χρείας τινὰς παραλαμβάνεσθαι. καὶ οὕτως εὑρεθήσεται τῶν ἐπὶ γῆς δαιμόνων λαχόντων διαφόρους τόπους φέρεσθαι τὰ ὀνόματα οἰκείως ταῖς κατὰ τόπον καὶ ἔθνος διαλέκτοις.

Ibid. 25:

ὅταν δὲ τὰ περὶ ὀνομάτων τις δύνηται τὰ ἐν ἀπορρήτοις φιλοσοφεῖν, πολλὰ ἂν εὕρῃ καὶ περὶ τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ· ὧν ὁ μέν τις Μιχαήλ, ἕτερος δὲ Γαβριὴλ καὶ ἄλλος Ῥαφαὴλ καλεῖται φερωνύμως τοῖς πράγμασιν, ἃ διακονοῦνται κατὰ βούλημα τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἐν τῷ παντί. τῆς δ' ὁμοίας ἔχεται περὶ ὀνομάτων φιλοσοφίας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰησοῦς, οὗ τὸ ὄνομα μυρίους ἤδη ἐναργῶς ἑώραται δαίμονας ἐξελάσαν ψυχῶν καὶ σωμάτων, ἐνεργῆσαν εἰς ἐκείνους, ἀφ' ὧν ἀπηλάθησαν. ἔτι δ' εἰς τὸν περὶ ὀνομάτων τόπον λεκτέον, ὅτι οἱ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπῳδῶν δεινοὶ ἱστοροῦσιν, ὅτι τὴν αὐτὴν ἐπῳδὴν εἰπόντα μὲν τῇ οἰκείᾳ διαλέκτῳ ἔστιν ἐνεργῆσαι ὅπερ ἐπαγγέλλεται ἡ ἐπῳδή· μεταλαβόντα δὲ εἰς ἄλλην οἱανδηποτοῦν φωνὴν ἔστιν ἰδεῖν ἄτονον καὶ οὐδὲν δυναμένην.

Ibid. 46:

καὶ ἔτι ἴχνη τοῦ ἁγίου ἐκείνου πνεύματος ὀφθέντος ἐν εἴδει περιστερᾶς παρὰ Χριστιανοῖς σῴζεται. ἐξεπάδουσι δαίμονας καὶ πολλὰς ἰάσεις ἐπιτελοῦσι.

Ibid. 67:

καὶ ἔτι γε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἐκστάσεις μὲν διανοίας ἀνθρώπων ἀφίστησι καὶ δαίμονας ἤδη δὲ καὶ νόσους.

Ibid. 68:

καὶ εὐθέως κοινοποιεῖ (ὁ Κέλσος) αὐτὰ (τὰ τοῦ Χριστοῦ θαύματα) πρὸς τὰ ἔργα τῶν γοήτων ὡς ὑπισχνουμένων θαυμασιώτερα καὶ πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν μαθόντων ἀπὸ Αἰγυπτίων ἐπιτελούμενα ἐν μέσαις ἀγοραῖς ὀλίγων ὀβολῶν ἀποδομένων τὰ σεμνὰ μαθήματα καὶ δαίμονας ἀπὸ ἀνθρώπων ἐξελαυνόντων καὶ νόσους ἀποφυσώντων καὶ ψυχὰς ἡρώων ἀνακαλούντων . . . . . καὶ ἦν ἂν ὅμοια, εἰ μέχρι ἀποδείξεως ὁμοίως τοῖς μαγγανεύουσιν ἔφθανε δείξας· νυνὶ δὲ οὐδεὶς μὲν τῶν γοήτων, δι' ὧν ποιεῖ, ἐπὶ τὴν τῶν ἠθῶν ἐπανόρθωσιν καλεῖ τοὺς θεασαμένους . . . ἅτε καὶ αὐτοὶ πλήρεις ὄντες αἰσχίστων καὶ ἐπιρρητοτάτων ἁμαρτημάτων.

IV 33:

σαφὲς δὴ ὅτι καὶ γενεαλογοῦνται Ἰουδαῖοι ἀπὸ τῶν τριῶν πατέρων τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακώβ· ὧν τοσοῦτον δύναται τὰ ὀνόματα συναπτόμενα τῇ τοῦ Θεοῦ προσηγορίᾳ, ὡς οὐ μόνον τοὺς ἀπὸ τοῦ ἔθνους χρῆσθαι ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς καὶ ἐν τῷ κατεπᾴδειν δαίμονας τῷ· ὁ Θεὸς Ἀβραὰμ καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαὰκ καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ, ἀλλὰ γὰρ σχεδὸν καὶ πάντας τοὺς τὰ τῶν ἐπῳδῶν καὶ μαγειῶν πραγματευομένους. εὑρίσκεται γὰρ ἐν τοῖς μαγικοῖς συγγράμμασι πολλαχοῦ ἡ τοιαύτη τοῦ Θεοῦ ἐπίκλησις καὶ παράληψις τοῦ Θεοῦ ὀνόματος, ὡς οἰκείου τοῖς ἀνδράσιν τούτοις εἰς τὰ κατὰ τῶν δαιμόνων.

Ibid. 34:

ἀλλὰ γὰρ καὶ ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὁ Θεὸς τῶν Ἑβραίων καὶ ὁ Θεὸς ὁ καταποντώσας ἐν τῇ ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ τὸν Αἰγυπτίων βασιλέα καὶ τοὺς Αἰγυπτίους πολλάκις ὀνομάζεται παραλαμβανόμενος κατὰ δαιμόνων ἤ τινων πονηρῶν δυνάμεων.

V 45:

καὶ ἐὰν μὲν ὁ καλῶν ἢ ὁ ὁρκῶν ὀνομάζῃ Θεὸν Ἀβραὰμ καὶ Θεὸν Ἰσαὰκ καὶ Θεὸν Ἰακώβ, τόδε τι ποιήσαι ἂν ἤτοι διὰ τὴν τούτων ⟨τῶν ὀνομάτων⟩ φύσιν, ἢ καὶ δύναμιν αὐτῶν καὶ δαιμόνων νικωμένων καὶ ὑποταττομένων τῷ λέγοντι ταῦτα· ἐὰν δὲ λέγῃ· ὁ Θεὸς πατρὸς ἐκλεκτοῦ τῆς ἠχοῦς καὶ ὁ Θεὸς τοῦ γέλωτος καὶ ὁ Θεὸς τοῦ πτερνιστοῦ, οὕτως οὐδὲν ποιεῖ τὸ ὀνομαζόμενον ὡς οὐδ' ἄλλο τι τῶν μηδεμίαν δύναμιν ἐχόντων.

VI 39:

εἶτα πρὸς τοὺς χρωμένους, ὥς φησι (Κέλσος), μαγείᾳ τινὶ καὶ γοητείᾳ καὶ καλοῦντας ὀνόματα βαρβαρικὰ δαιμόνων τινῶν τοιαῦτα, ὅτι ὅμοιον οὗτοι πράττουσι τοῖς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὑποκειμένοις τερατευομένοις πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ἄλλα μὲν αὐτῶν εἶναι τὰ ὀνόματα παρ' Ἕλλησιν, ἄλλα δὲ παρὰ Σκύθαις . . . . εἶτα πάλιν φύρων τὰ ἀπὸ τῆς μαγικῆς γοητείας καὶ προσάπτων τάχα μὲν οὐδενὶ τῷ μὴ εἶναι τοὺς μαγγανεύοντας προφάσει τῆς κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον θεοσεβείας, τάχα δέ τισι καὶ πρὸς τοὺς εὐεξαπατήτους χρωμένοις τοιούτοις, ἵνα δοκοῖεν θείᾳ δυνάμει τι ποιεῖν, ἐκτίθεταί τινα λέγων· τί με δεῖ καταριθμεῖν, ὅσοι καθαρμοὺς ἐδίδαξαν ἢ λυτηρίους ᾠδὰς ἢ ἀποπομπίμους φωνὰς ἢ ἐκτύπους ἢ δαιμονίους σχηματισμούς, αἰσθητῶν, ἢ ἀριθμῶν, ἢ λίθων, ἢ φυτῶν, ἢ ῥιζῶν καὶ ὅλως παντοδαπῶν χρημάτων.

Ibid. 40:

ἔρησεν (ὁ Κέλσος) ἑωρακέναι παρά τισι πρεσβυτέροις τῆς ἡμετέρας δόξης τυγχάνουσι βιβλία βάρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας· καὶ ἔφασκε· τούτους (τοὺς δῆθεν πρεσβυτέρους τῆς ἡμετέρας δόξης) οὐδὲν μὲν χρησιὸν ὑπισχνεῖσθαι, πάντα δ' ἐπ' ἀνθρώπων βλάβαις.

VII 4:

εἰ δ' ἐξίσταται καὶ οὐκ ἐν ἑαυτῇ ἐστιν ἡ Πυθία, ὅτε μαντεύεται, ποδαπὸν νομιστέον πνεῦμα τὸ σκότον καταχέαν τοῦ νοῦ καὶ τῶν λογισμῶν, ἢ τοιοῦτον, ὁποῖόν ἐστι καὶ τὸ τῶν δαιμόνων γένος, οὓς οὐκ ὀλίγοι Χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων σὺν οὐδενὶ περιέργῳ καὶ μαγικῷ ἢ φαρμακευτικῷ πράγματι, ἀλλὰ μόνῃ εὐχῇ καὶ ὁρκώσεσιν ἁπλουστέραις καὶ ὅσα ἂν δύναιτο προσάγειν ἁπλούστερος ἄνθρωπος; ὡς ἐπίπαν γὰρ ἰδιῶται τὸ τοιοῦτον πράττουσι παριστάσης τῆς ἐν τῷ λόγῳ Χριστοῦ χάριτος τὸ τῶν δαιμόνων εὐτελὲς καὶ ἀσθενὲς οὐ πάντως δεόμενον πρὸς τὸ ἡττηθῆναι καὶ εἶξαν ὑπεξελθεῖν ἀπὸ ψυχῆς ἀνθρώπου καὶ σώματος σοφοῦ τινος καὶ δυνατοῦ ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξεσιν.

Ibid. 67:

καὶ τοσοῦτόν γε ἀποδέομεν τοῦ θεραπεύειν δαίμονας, ὥστε καὶ ἀπελαύνειν αὐτοὺς εὐχαῖς καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἱερῶν γραμμάτων μαθήμασιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν καὶ ἀπὸ τῶν τόπων, ἐν οἷς αὐτοὺς ἱδρύκασιν ἐσθ' ὅτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ζῴων.

VIII 43:

οὐ βλασφημοῦντας οὖν ἀλλ' ἀπελαύνοντας ἀπὸ τῶν ξοάνων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων καὶ ψυχῶν Χριστιανοὺς ἀμύνεσθαι νομίζουσιν οἱ δαίμονες. μὴ νοῶν γὰρ τὸ γινόμενον ἀληθές τι κατὰ τὸν τόπον ὁ Κέλσος εἴρηκεν. ἀληθὲς γὰρ τὸ φαύλων δαιμόνων πληρουμένας τὰς τῶν καταδικαζόντων Χριστιανοὺς ψυχὰς καὶ τῶν προδιδόντων καὶ τῶν εὐδοκούντων Χριστιανοῖς προσπολεμεῖν.

De principatu III 2, 1 (M. XI p. 305):

per haec igitur omnia docet nos scriptura esse quosdam invisibiles hostes dimicantes adversus nos et praecipit armari nos debere contra eos. unde et simpliciores quique domino Christo credentium existimant, quod omnia peccata, quaecumque commiserint homines, ex istis contrariis virtutibus

mentem delinquentium perurgentibus fiant pro eo, quod in certamine isto invisibili superiores inveniantur potestates. quod si, verbi causa, diabolus non esset, nemo hominum omnino delinqueret.

III 3, 4 (M. XI p. 317):

manifeste ergo et ex multis iudiciis demonstratur, quod humana anima, dum in hoc est corpore, recipere potest . . . energias, id est, operationes spirituum malorum, ... tunc cum penitus ex integro eorum possederint mentem, ita ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant, sicut exemplo sunt hi, quos vulgo energumenos vocant, quos amentes et insanos videmus, quales illi erant, qui in evangelio a salvatore curati esse referuntur.

Ibid. 5 (M. XI p. 318):

et rursum e contrario manifeste ostenditur ab adversariis spiritibus quosdam a prima statim aetate possessos, id est, nonnullos cum ipso daemone esse natos, alios vero a puero divinasse historiarum fides declarat. alii a prima aetate daemonem, quem Pythonem nominant, id est, ventriloquum passi sunt.

In exod. hom. VI 8 (M. XII p. 337):

quid timent daemones? quid tremunt? sine dubio crucem Christi, in qua triumphati sunt . . . . timor ergo et tremor cadet super eos, cum signum in nobis viderint crucis fideliter fixum et magnitudinem bracchii illius, quod dominus expandit in cruce . . . non te ergo aliter timebunt, nec aliter tremor tuus veniet super eos, nisi videant in te crucem Christi.

In num. hom. VI, 3 (M. XII p. 608):

non enim potest spiritus sanctus consortium pati et societatem spiritus mali. certum est enim peccati tempore adesse in corde uniuscuiusque spiritum malum et agere partes suas. cui utique cum locus datur et recipitur a nobis per cogitationes malas et concupiscentias pessimas, contristatus et, ut ita dicam, coangustatus fugatur de nobis spiritus sanctus.

hom. XXVII 8 (M. XII p. 789):

possident enim cunctos, qui in ignorantia vivunt: et non solum illos, qui adhuc in ignorantia sunt, sed ingerunt se saepe etiam iis, qui agnoverunt deum et rursus in iis opera

ignorantiae conantur operari. neque enim sine ipsis consummatur omne peccatum. nam cum adulterium quis committit, non est utique sine daemone; vel cum ira immoderate raptatur, vel cum diripit aliena: et qui sedens adversus proximum suum detrahit et adversum filium matris suae ponit scandalum, non est sine daemone.

In Iosua hom. XV 5 (M. XII p. 902sq.):

mihi videtur esse infinitus quidam numerus contrariarum virtutum, pro eo, quod per singulos paene homines sunt spiritus aliqui diversa in iis peccatorum genera molientes. verbi causa, est aliquis fornicationis spiritus, est irae spiritus alius: est avaritiae spiritus, alius vero superbiae. et si eveniat esse aliquem hominem, qui his omnibus malis aut etiam pluribus agitetur, omnes hos, vel etiam plures in se habere inimicos putandus est spiritus. unde et per singulos plures esse credendi sunt, quia non singula singuli homines habent vitia, vel peccata committunt, sed plura ab unoquoque videntur admitti. et iterum non est putandum, quod unus fornicationis spiritus seducat eum, qui, verbi gratia, in Britanniis fornicatur et illum, qui in India, vel in aliis locis. neque unum esse irae spiritum, qui diversis in locis diversos homines agitet: sed puto magis principem fornicationis spiritum unum esse, innumeros vero esse, qui in hoc ei officio pareant et per singulos quosque homines diversi spiritus sub eo principe militantes ad eiusmodi eos peccata sollicitent.

hom. XXIV 1 (M. XII p. 939sq.):

Amorrhaeus interpretatur amarus vel amaritudo. habitantes ergo in Elom, quae interpretatur arietantes, vel in Salamis, quod interpretatur pacifici, permanent et habitant amaritudines in arietantibus et pacificis . . . . in quo tale aliquid intellegere possumus, quia dicit: permansit habitare Amorrhaeus in ipsis. verbi gratia, si inimica virtus daemonis ex amaritudinis turba veniens obsideat alicuius corpus, perturbet ac decipiat mentem, adhibeantur autem multae orationes, multa ieiunia, multae exorcistarum invocationes et ad haec omnia surdus daemon in obsesso corpore permaneat et persistat tolerabilius ferens exorcistarum poenas et adhibita sibi ex dei nominis invocatione tormenta, quam discedere ab

homine, quem impudenter obsidet et nequiter: ita etiam hic intellegendum est in istis, qui dicuntur Amorrhaei, qui permanent et persistunt habitare in Elom et Salamin. et ut vere ostenderet scriptura, quia perferentes poenas et flagella persistunt, dicit: „et gravis effecta est super eos manus Ephrem". quomodo autem gravis efficitur manus Ephrem super Amorrhaeos? vel exorcistarum, ut dicimus, manus impositione vehementius imposita gravari dicitur super immundos spiritus manus Ephrem vel quia boni actus vel bona opera gravant et affligunt daemonum genus contrariasque virtutes. quanto enim nos meliora egerimus et quanto in optimis conversamur, tanto illis molesta haec efficiuntur et gravia. gratum vero illis est et acceptum et voluptates eis quodammodo exhibet, qui in turpitudine et flagitiis vivit. qui vero in bonis actibus manum suam gravaverit super eos, etiam si penitus eos expellere non potuerit, certe tributarios eos faciet et subiectos.

In Iudices hom. III 4 (M. XII p. 905):

valde infirmus esset adversum nos (diabolus), nisi nos eum fortem peccando faceremus, nisi per peccata nostra locum introeundi et dominandi inveniret in nobis.

Select. in Ierem. XXIII 24 (M. XIII p. 572):

καὶ ὅμως καὶ πάντα πληρῶν (ὁ Θεός) οὐ πληροῖ τὸν ἁμαρτωλόν· πνευμάτων γὰρ ἀκαθάρτων πεπλήρωται καὶ τὸν τοιοῦτον ἀδύνατον ὑπὸ Θεοῦ πληρωθῆναι μὴ τῶν ἄλλων τῶν πληρούντων ἀπηλλαγμένον.

Comment. in Matth. XIII 6 (M. XIII p. 1105 sqq.):

ἤδη οὖν παραστῶμεν καὶ τῇ λέξει καὶ ζητήσωμεν πρότερον, πῶς σεληνιάζεσθαι λέγεται ὁ ὑπό τινος πνεύματος ἀκαθάρτου καὶ κωφοῦ καὶ ἀλάλου σκοτούμενος καὶ καταβαλλόμενος, καὶ διὰ τί παρώνυμόν ἐστι τὸ σεληνιάζεσθαι ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἐν οὐρανῷ καὶ δευτέρου μετὰ τὸν ἥλιον φωστῆρος, ὃν ἔταξεν ὁ Θεὸς εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτός. ἰατροὶ μὲν οὖν φυσιολογείτωσαν, ἅτε μηδὲ ἀκάθαρτον πνεῦμα εἶναι νομίζοντες κατὰ τὸν τόπον, ἀλλὰ σωματικὸν σύμπτωμα, καὶ φυσιολογοῦντες τὰ ὑγρὰ λεγέτωσαν κινεῖσθαι τὰ ἐν τῇ κεφαλῇ κατά τινα συμπάθειαν τὴν πρὸς τὸ σεληνιακὸν φῶς ὑγρὰν ἔχον φύσιν· ἡμεῖς δὲ οἱ τῷ εὐαγγελίῳ πιστεύοντες, ὅτι τὸ νόσημα τοῦτο ἀπὸ πνεύματος ἀκαθάρτου, ἀλάλου καὶ

κωφοῦ ἐν τοῖς πάσχουσιν αὐτὸ θεωρεῖται ἐνεργούμενον, ὁρῶντες δὲ ὅτι καὶ οἱ εἰθισμένοι παραπλησίως τοῖς ἐπαοιδοῖς τῶν Αἰγυπτίων ἐπαγγέλλεσθαι τὴν κατὰ τοὺς τοιούτους θεραπείαν δοκοῦσί ποτε ἐπιτυγχάνειν ἐν αὐτοῖς, φήσομεν ὅτι . . . . τὸ ἀκάθαρτον τοῦτο πνεῦμα ἐπιτηρεῖ τινας σχηματισμοὺς τῆς σελήνης καὶ οὕτως ἐνεργεῖ, ἵν' ἐκ τῆς τηρήσεως τοῦ κατὰ τὸν τοιόνδε τῆς σελήνης σχηματισμὸν πάσχειν τοὺς ἀνθρώπους τὴν αἰτίαν δόξῃ τοῦ τηλικούτου κακοῦ μὴ τὸ ἄλαλον καὶ κωφὸν λαμβάνειν δαιμόνιον, ἀλλὰ μέγας ἐν οὐρανῷ φωστήρ, ὁ τεταγμένος εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτὸς καὶ μηδεμίαν ἔχων ἀρχὴν τῆς τοιαύτης ἐν ἀνθρώποις νόσου. . . . . εἰκὸς δὲ ὅτι, ὥσπερ τοῦτο τὸ ἐνεργοῦν τὸν καλούμενον σεληνιασμὸν πνεῦμα ἀκάθαρτον ἐπιτηρεῖ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμούς, ἵνα ἐνεργήσῃ εἰς τὸν διά τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαντα ἑαυτὸν ἄξιον φρουρᾶς ἀγγελικῆς, οὕτως καὶ ἄλλα πνεύματα καὶ δαιμόνια πρός τινας σχηματισμοὺς τῶν ἄλλων ἀστέρων, ἵνα μὴ μόνον σελήνῃ, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ λοιδορηθῶσιν ἀστέρες ὑπὸ τῶν ἀδικίαν εἰς τὸ ὕψος λαλούντων. ἔστι γοῦν ἀκοῦσαι τῶν γενεθλιαλόγων τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ παντὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμούς. ὅτι μὲν οὖν οἱ τὸν καλούμενον σεληνιασμὸν πάσχοντες ἐνίοτε εἰς τὸ ὕδωρ πίπτουσι δῆλόν ἐστιν· ὅτι δὲ καὶ εἰς τὸ πῦρ, σπανιώτερον μέν, πλὴν καὶ αὐτὸ συμβαῖνόν ἐστι, καὶ ὅτι δυσίατόν ἐστι τὸ νόσημα τοῦτο, ὡς καὶ τοὺς ἔχοντας χάριν θεραπεύειν δαιμονῶντας ὅτε μὲν ἀπαυδᾶν πρὸς τοῦτο, ὅτε δὲ μετὰ νηστειῶν καὶ προσευχῶν καὶ πλειόνων καμάτων ἐπιτυγχάνειν. ζητήσεις δέ, εἰ, ὥσπερ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, οὕτω καὶ ἐν τοῖς πνεύμασι τοιαῦτα συμπτώματα, ὥς τινα μὲν αὐτῶν λαλεῖν, τινὰ δὲ ἄλαλα εἶναι· καί τινα μὲν ἀκούειν, ἕτερα δὲ κεκωφῶσθαι· εὑρεθήσεται γὰρ ὥσπερ ἐν αὐτοῖς ἡ αἰτία τοῦ εἶναι ἀκάθαρτα, οὕτως καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον αὐτῶν καταδεδικάσθαι αὐτὰ τὸ εἶναι ἄλαλα καὶ κωφά.

Ibid. 7 (M. XIII p. 1112):

προσχῶμεν δὲ καὶ τῷ· τοῦτο τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, ἵν' εἴ ποτε δέοι περὶ θεραπείαν ἀσχολεῖσθαι ἡμᾶς τοιοῦτόν τι πεπονθότος τινός, μὴ ὁρκίζωμεν, μηδὲ ἐπερωτῶμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι, ἀλλὰ σχολάζοντες προσευχῇ καὶ νηστείᾳ ἐπιτύχωμεν προσευχόμενοι περὶ τοῦ πεπονθότος καὶ τῇ ἑαυτῶν νηστείᾳ ἀπώσωμεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα.

Cyprianus, ad Donat. ed. Hartel V:

quantum illuc (in pectus) fidei capacis adferimus, tantum gratiae inundantis haurimus. inde iam facultas datur, ... immundos et erraticos spiritus, qui se expugnandis hominibus inmerserint, ad confessionem minis increpantibus cogere, ut recedant duris verberibus urguere, conflictantes, eiulantes, gementes incremento poenae propagantis extendere, flagris caedere, igne torrere.

Quod idola dii non sint VII:

Quae hoc loco exponit Cyprianus, ad verbum paene consentiunt cum Minuc. Fel. Octav. XXVII (supra pag. 33).

De lapsis XXIV C. compluribus exemplis illustrat, quam graves poenas deus repetat ex lapsis:

alia in balneis constituta . . . . illic ab inmundo spiritu inmunda correpta laniavit dentibus linguam, quae fuerat vel pasta impie vel locuta. postquam sceleratus cibus sumptus est, in perniciem suam rabies oris armata est. ipsa sui carnufex exstitit nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit.

XXVI: quam multi (lapsi) cottidie inmundis spiritibus adinplentur, quam multi usque ad insaniam mentis excordes dementiae furore quatiuntur!

Ad Demetr. XV:

o si audire eos velis et videre, quando adiurantur (dii) a nobis, torquentur spiritalibus flagris et verborum tormentis de obsessis corporibus eiciuntur, quando eiulantes et gementes voce humana et potestate divina flagella et verbera sentientes venturum iudicium confitentur. veni et cognosce vera esse, quae dicimus; et quia sic deos colere te dicis, vel ipsis crede, quos colis. aut si volueris et tibi credere, de te ipso loquetur audiente te, qui nunc tuum pectus obsedit, qui nunc mentem tuam ignorantiae nocte caecavit. videbis nos rogari ab eis, quos tu rogas, timeri ab eis, quos tu adoras: videbis sub manu nostra stare vinctos et tremere captivos, quos tu suspicis et veneraris ut dominos. certe vel sic confundi in istis erroribus tuis poteris, quando conspexeris et audieris deos tuos quid sint interrogatione nostra statim prodere et praesentibus licet vobis praestigias illas et fallacias suas non posse celare.

Sentent. episcop. I:

Caecilius a Biltha dixit: . . . . . sic enim scriptum est: una fides, una spes, unum baptisma. non aput haereticos, ubi spes nulla est et fides falsa, ubi exorcizat daemoniacus etc.

VIII Crescens a Cirta dixit: . . . . censeo ego omnes haereticos et schismaticos, qui ad catholicam ecclesiam voluerint venire, non ante ingredi, nisi exorcizati et baptizati prius fuerint.

XXXI Leucius a Thebeste dixit: haereticos blasphemos... execrandos censeo et ideo exorcizandos et baptizandos.

XXXVII Vincentius a Thibari dixit: haereticos scimus esse peiores quam ethnicos. si conversi ad dominum redire voluerint, ... primo per manus inpositionem in exorcismo, secundo per baptismi regenerationem, tunc possunt ad Christi pollicitationem pervenire, alias autem non debere.

Epist. LXIX 15:

hodie etiam geritur, ut per exorcistas voce humana et potestate divina flagelletur et uratur et torqueatur diabolus, et cum exire se et homines dimittere saepe dicat, in eo tamen, quod dixerit, fallat . . . ., cum tamen ad aquam salutarem adque ad baptismi sanctificationem venitur, scire debemus et fidere, quia illic diabolus opprimitur et homo dicatus deo divina indulgentia liberatur.

Epist. LXXV 10 Firmilianus quidam scripsit:

volo autem vobis et de historia, quae apud nos facta est exponere. ante viginti enim et duos fere annos temporibus post Alexandrum imperatorem multae istic conflictationes et pressurae acciderunt vel in commune omnibus hominibus vel privatim Christianis . . . . Serenianus tunc fuit in nostra provincia praeses, acerbus et dirus persecutor. in hac autem perturbatione constitutis fidelibus et huc atque illuc persecutionis metu fugientibus et patrias suas relinquentibus atque in alias regionum partes transeuntibus . . . . . emersit illic subito quaedam mulier, quae in extasin constituta propheten se praeferret et quasi sancto spiritu plena sic ageret. ita autem principalium daemoniorum impetu ferebatur, ut per longum tempus sollicitaret et deciperet fraternitatem, admirabilia quaedam et portentosa perficiens et facere se terram

moveri polliceretur: non quod daemoni tanta esset potestas, ut terram movere aut elementum concutere vi sua valeret, sed quod nonnumquam nequam spiritus praesciens et intellegens terrae motum futurum id se facturum esse simularet, quod futurum videret. quibus mendaciis et iactationibus subegerat mentes singulorum, ut sibi oboedirent et quocumque praeciperet et duceret sequerentur, faceret quoque mulierem illam cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione, diceret etiam se in Iudaeam et Hierosolymam festinare fingens tamquam inde venisset. hic et unum de presbyteris Rusticum, item et alium diaconum fefellit, ut eidem mulieri commiscerentur: quod paulo post detectum est. nam subito apparuit illi unus de exorcistis vir probatus et circa religiosam disciplinam bene semper conversatus, qui exhortatione quoque fratrum plurimorum, qui et ipsi fortes ac laudabiles in fide aderant, excitatus erexit se contra illum spiritum nequam revincendum: qui subtili fallacia etiam hoc paulo ante praedixerat venturum quendam aversum et temptatorem infidelem. tamen ille exorcista inspiratus dei gratia fortiter restitit et esse illum nequissimum spiritum, qui prius sanctus putabatur, ostendit.

Ps. Cyprianus, de spectac. IV:

ceterum sciat (Christianus) haec omnia (spectacula) daemoniorum esse, non dei. impudenter in ecclesia daemonia exorcizat, quorum voluptates in spectaculis laudat.

Canones Hippolyti ed. Achelis *Texte u. Unters. zur Geschichte d. Altchristlichen Literatur, herausgeg.* v. O. v. Gebhardt u. A. Harnack VI 4 (1891)[1] c. XVII sq. (postquam episcopus creatus est, omnes orent pro eo):

tribue etiam illi, o domine, episcopatum et spiritum clementem et potestatem ad remittenda peccata; et tribue illi facultatem ad dissolvenda omnia vincula iniquitatis daemonum et ad sanandos omnes morbos et contere satanam sub pedibus eius.

CVIII: die autem sabbati episcopus convocet eos, qui

[1] C. H. inter secundum et quartum decennium tertii p. Chr. n. saeculi compositos esse probavit Achelis l. s. p. 237.

baptizandi sunt et moneat eos, ut genua flectant capitibus ad orientem conversis et manus super eos expandat orans, ut malignum spiritum ab omnibus membris eorum expellat.

CX: postquam autem finivit adiurationes eorum, in facies eorum sufflet signetque pectora et frontes, aures et ora eorum.

CCXLVII: signa frontem tuam ad vincendum satanam et ad gloriandum propter fidem tuam.

Pistis sophia ed. Petermann [1], CCCLXVI sqq. de quinque archontibus, qui versantur in via medii:

Παραπλήξ, ἄρχων est *μορφῇ* feminae, cuius capillus descendit ad eius pedes. sunt 25 *ἀρχιδαιμόνια* sub eius *ἐξουσίᾳ*, *ἄρχοντα* super multa alia *δαιμόνια*, et haec *δαιμόνια* sunt ista. quae intrant in homines, ut irascantur, ut convitientur et ut *καταλαλῶσιν*, et ista auferunt *ψυχὰς στερεσίμως*, ut eiciant eas suo fumo caliginis et suis *κολάσεσιν πονηραῖς* . . . . secunda *τάξις* est *Ἀριουθ* Aethiopica; *ἄρχων* femina, nigra penitus, habens etiam 14 *δαιμόνια* sub se, *ἄρχοντα* super multos alios *δαίμονας* et *δαιμόνια* illa, quae sub *Ἀριουθ* Aethiopica; ista intrant in homines incendiarios, usque dum excitaverint *πολέμους*, ut caedes fiant, ut dent duritiem eorum cordi et iram ad efficiendas caedes . . . . tertiae *τάξει*, quam vocant *Ἑκάτην*, tribus faciebus praeditam, sunt etiam 27 *δαιμόνια* sub eius *ἐξουσίᾳ*. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos peiurare et uti dicant mendacia et ut ament hoc, quod non est iis . . . . quarta *τάξις*, quam vocant *Παρέδρωνα Τύφωνα*, qui est *ἄρχων* fortis, cuius sub potestate sunt triginta duo *δαιμόνια*. ista sunt haec, quae intrant in homines, ut faciant eos *ἐπιθυμεῖν* et *πορνεύειν*, ut committant adulteria, ut sint facientes *συνουσίαν* constanter . . . . quintae *τάξεως ἄρχοντα* vocant *Ιαναχθαναβας*, qui *ἄρχων* fortis est, habens sub se multa alia *δαιμόνια*. ista sunt, quae intrant in homines, ut faciant eos esse accipientes personam, *ἀδικοῦντας δικαίους* et accipientes personam peccatorum, sumentes *δῶρον* adversus iudicium rerum, corrumpentes id, obliviscentes horum, qui pauperes et indigentes, augentes oblivionem *ψυχῶν* suarum et curam

[1] Opus gnosticum ab A. Harnack *Texte u. Unters.* VII 2 p. 95 sqq. alteri tertii saeculi parti attributum.

horum, in quibus nullum lucrum, ne faciant recordationem vitae suae, ut, quum egressi sint e σώματι, auferantur στερεσίμως.

Lactantius, div. instit. II 15 (M. VI p. 332sq.):

hi, ut dico, spiritus contaminati ac perditi (daemones) per omnem terram vagantur et solatium perditionis suae perdendis hominibus operantur ..... qui quoniam sunt spiritus tenues et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum et occulte in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

Ibid. 16 (M. VI p. 334sq.):

nocent illi quidem (daemones), sed iis, a quibus timentur, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. iustos autem, i. e. cultores dei, metuunt, cuius nomine adiurati de corporibus excedunt, quorum verbis tamquam flagris verberati, non modo daemones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quae in templis adorantur, et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec deo, per quem adiurantur, nec iustis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. itaque maximis saepe ululatibus editis verberari se et ardere et iam iamque exire proclamant: tantum habet dei cognitio ac iustitia potestatis. cui ergo nocere possunt nisi iis, quos habent in sua potestate?

IV 27 (M. VI p. 531sq.):

quanto terrori sit daemonibus hoc signum (crucis), sciet qui viderit, quatenus adiurati per Christum de corporibus, quae obsederint, fugiant. nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos daemones verbo fugabat hominumque mentes emotas et malis incursionibus furiatas in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus et nomine magistri sui et signo passionis excludunt .... exponant igitur (poëtae et philosophi) nobis differentiam generis utriusque (daemonum ac deorum), ut sciamus, quid colendum, quid exsecrandum sit, habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint .... si autem sunt inimici, cur aut daemones deos non timent, aut dii daemones fugare non possunt? ecce aliquis instinctu daemonis

percitus dementit, effertur, insanit; ducamus hunc in Iovis optimi maximi templum vel, quia sanare homines Iupiter nescit, in Aesculapii vel Apollinis fanum. iubeat utriuslibet sacerdos dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. quae igitur vis deorum est, si subiectos sibi daemones non habent? at vero iidem daemones adiurati per nomen dei veri protinus fugiunt. quae ratio est, ut Christum timeant, Iovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt daemones, quos vulgus deos esse opinatur? denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum daemonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille daemoniacus, et adiurato fugatoque deo suo vates in perpetuum conticescet.

V 22 (M. VI p. 623):

non enim ipsi homines persequuntur (Christianos), qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditi, quibus veritas et nota est et invisa, insinuant se mentibus et instigant nescios in furorem. hi enim, quamdiu pax est in populo dei, fugitant iustos et pavent; et cum corpora hominum occupant animosque divexant, adiurantur ab his et nomine dei fugantur. quo auditu tremunt, exclamant et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint, quando venerint, quomodo in homines irrepserint, confitentur. sic extorti et excruciati virtute divini nominis exsolantur. propter haec verbera et minas sanctos et iustos viros semper oderunt.

Psellus, de operat. daemon. XI (M. CXXII p. 843 sq.):

Enumerantur sex genera daemonum: *εἶναι δὲ πάντα ταῦτα τῶν δαιμόνων γένη θεομισῆ καὶ ἀνθρώποις πολέμια, ... τὸ δ' ὑποχθόνιον καὶ τὸ μισοφαὲς ἐντὸς εἰ συγχωροῦνται προχωροῦντα, κατάρχοντα καὶ ἐπιλήπτους καὶ ἔκφρονας ἐργαζόμενα.*

XIII (M. CXXII p. 849 sq.):

εἰς οὓς (ἀνθρώπους) εἰσκρινόμενα (τὰ δαιμόνια) κλόνον οὐ μέτριον ἀπεργάζεται τῶν πόρων μὲν οἷς ἐνίδρυται τὸ πνεῦμα τὸ ψυχικόν, κληρουμένων καὶ ὑπὸ τῆς τῶν ἐν αὐτοῖς σωμάτων παχύτητος στενουμένων τε καὶ διωθουμένου τοῦ πνεύματος· ἐξ οὗ συμβαίνει κραδαίνεσθαί τε τὰ σώματα καὶ τὰς ἡγεμονικὰς

δυνάμεις κακοπραγεῖν, ἐμπλήκτους τε τὰς κινήσεις ἀποτελεῖσθαι καὶ πλημμελεῖς. κἂν μὲν τῶν ὑποχθονίων ὁ ἐνσκήψας ᾖ, κραδαίνει καὶ περιφθείρει τὸν κατεχόμενον καὶ φθέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χρώμενος ὀργάνῳ τῷ τοῦ πάσχοντος πνεύματι. εἰ δέ τις τῶν λεγομένων μισοφαῶν ἐπεισρῥήσας λάθοι, πάρεσιν ἐπάγει καὶ ὅλως τὸν ἁλόντα νεκρῷ παραπλήσιον ἀπεργάζεται· τοῦτο γὰρ τὸ γένος, ὡς ἐν δαίμοσιν ἔσχατον ὄν, γεωδέστερόν ἐστι, ψυχρόν τε καὶ ξηρὸν ἐσχάτως καὶ ὕτῳ ἂν εἰσπέσῃ λαθόν, πᾶσαν δύναμιν ψυχικὴν ἀμβλύνει καὶ ἀμαυροῖ. ἀλόγιστον δὲ ὂν καὶ πάσης νοερᾶς θεωρίας ἀπολειπόμενον ἀλόγῳ τε διοικούμενον φαντασίᾳ, καθάπερ τῶν θηρίων τὰ δυσμαθέστερα, οὐ λόγων κατακούει, οὐκ ἐπιτίμησιν δέδοικεν καὶ διὰ τοῦτο παρὰ πολλοῖς εὐλόγως ἄλαλον καὶ κωφὸν καλεῖται. καὶ τῶν ἁλόντων τις οὐκ ἂν ἄλλως ἀπαλλάττοιτο, εἰ μὴ παρὰ δυνάμεως θείας προσευχῇ καὶ νηστείᾳ προσγινομένης.

XIV (M. CXXII p. 852 sq.):

ἀλλ' ..... ἕτερ' ἄττα πείθουσιν ἡμᾶς φρονεῖν ἰατρῶν παῖδες οὐ δαιμόνων ἔκγονα τὰ πάθη ταῦτα λέγοντες εἶναι, χυμῶν δὲ καὶ αὐχμῶν καὶ πνευμάτων μοχθηρῶς ἐχόντων. ἀμέλει φαρμάκοις καὶ διαιτήμασιν, ἀλλ' οὐκ ἐπῳδαῖς καὶ καθαρμοῖς ταῦτα θεραπεύειν ἀποπειρῶνται. καὶ οὐδὲν θαυμαστὸν . . . εἰ ταῦτα λέγοιεν οἱ ἰατροὶ μηδὲν εἰδότες ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν, ἀλλ' εἰς μόνα τὰ σώματα παρακύπτοντες. πλὴν ἐκεῖνα καλῶς εἶχεν οἴεσθαι μοχθηρῶν ἔκγονα χυμῶν κάρους, κώματα, μελαγχολίας, φρενίτιδας, ἃ καὶ παύουσιν ἐπαντλοῦντες ἢ κενοῦντες ἢ ἐπιπλάττοντες. ἐνθουσιασμοὺς δὲ καὶ μανίας καὶ κατοχάς, ἐν οἷς ὁ μὲν ἁλοὺς οὐδέν ἐστιν οἷός τε ἐνεργεῖν οὔτε κατὰ νοῦν καὶ λόγον, οὔτε κατὰ φαντασίαν καὶ αἴσθησιν, ἕτερον δέ ἐστι τὸ κινοῦν καὶ ἄγον, λέγον τε ἅπερ ὁ ληφθεὶς οὐκ οἶδε καί τι τῶν μελλόντων ἔστιν ὅτε προαγορεῦον, πῶς ἂν ταῦτα φῶμεν ὕλης πλημμελεῖς κινήσεις;

XV (M. CXXII p. 853 sqq.):

ἀνήρ τις ἐνεργούμενος δαίμονί τῳ πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησμολογῶν ἀπεφοίβαζεν . . . (interrogatus, unde vaticinandi facultatem acciperet) τἀληθὲς ἐξεῖπεν. τελεσθῆναι μὲν γὰρ τὰ δαιμόνια ἔργα παρά τινος ἀλήτου Λίβυος ἔφη· ὅς με νύκτωρ εἰς ὄρος ἀπαγαγὼν καί τινος βοτάνης μετασχεῖν κελεύσας ἐμπτύσας τέ μου τῷ στόματι καὶ ἐγχρίσματά τινα περιχρίσας τὼ ὀφθαλμὼ παρέσχεν ὁρᾶν δαιμονίων πλῆθος· ἐξ ὧν οἷον κόρακός τινος

ἠσθόμην ἐπιπτάντος καὶ τοῦ στόματος ὑποδύντος ἔνδον. ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ εἰς δεῦρό μοι προλέγειν ἐπέρχεται περὶ ὧν ἂν καὶ ὁπότε βούληται τὸ κινοῦν.

XVI (M. CXXII p. 857) Timotheus quidam loquitur:

ἐτύγχανέ μοι πρεσβύτερος ἀδελφός, ὃς γυναικὶ συνῆν τἄλλα μὲν σώφρονι, δυστόκῳ δὲ λίαν καὶ νόσους ἐξαλλαττομένῃ παντοδαπάς. αὕτη λεχώ ποτε γενομένη πονηρῶς εἶχε καὶ ἐσχάτως παρέκοπτε τόν τε χιτῶνα περιρρηγνῦσα βάρβαρόν τινα γλῶσσαν ἐπετρόχαζεν ἀλαλάζουσα. καὶ ἡ γλῶσσα τοῖς ἐκεῖ παρατυχοῦσιν οὐκ ἐπίδηλος ἦν. ἀμέλει καὶ πάντες ἐν ἀπορίᾳ περιειστήκεσαν οὐκ ἔχοντες ἐν ἀμηχάνῳ κακῷ τοσούτῳ δράσειν οὐδέν. γυναῖκες δε τινες (καὶ γάρ εἰσι γένος εὑρετικὸν καὶ πρὸς τὸ συμπῖπτον ἀνυσιμώτατον) ἄγουσιν ἄνδρα ξένον ἀναφαλαντίαν ἀκριβῶς πρεσβύτην, ῥυσσὸν τὸ δέρμα καὶ διακεκαυμένον ἐς τὸ μελάντατον· ὃς γυμνὸν ἐσπασμένος ξίφος ἀγχοῦ παραστὰς τῆς κλίνης δι' ὀργῆς τὴν νοσοῦσαν εἶχεν καὶ κατὰ τὴν ἐπιχώριον αὐτῷ γλῶσσαν (ἐξ Ἀρμενίων γὰρ ἦν) πολλὰ εἰς αὐτὴν ἀφύβριζεν. ἡ δὲ καὶ αὐτὴ κατ' αὐτὴν αὐτῷ τὴν γλῶσσαν ἠμείβετο. καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπεθρασύνετό τε καὶ τῆς κλίνης ἀφορμῶσα φιλονείκως εἶχεν· ὡς δ' ὁ βάρβαρος ἐπιπλέον τοῖς ἀφορκισμοῖς ἐχρῆτο καὶ οἷα μελαγχολῶν κεκραγὼς ἠπειλεῖτο παίειν, ἐνταῦθα τὸ γύναιον συσιαλὲν ὑπότρομόν τε ἐγίνετο καὶ ταπεινὰ φθεγγόμενον εἰς ὕπνον κατέδαρθεν. ἡμεῖς δὲ τεθηπότες ἦμεν οὐχ ὅτι μεμήνοι· τοῦτο γὰρ ὁρῶμεν πανταχοῦ συμβαῖνον· ἀλλ' ὅτι κατ' Ἀρμενίους ἐφθέγγετο γυνὴ μηδέποτε μηδ' εἰς ὄψιν ἀφιγμένη τούτοις, μηδὲ θαλάμου καὶ κερκίδος εἰδυῖα πλέον οὐδέν.

CAPVT SECVNDVM

Quid Graeci de possessione crediderint

Graecorum de possessione opiniones ita exponere in animo habeo, ut in tria animum attendam: primum quaestionem pono, qui fuerint homines, in quos Graecorum superstitione numen intraverit; deinde, quae numina homines possederint; denique, quomodo ab eiusmodi divinis impetibus illi se liberaverint vel etiam defenderint. Accedet epimetrum de excedentium daemonum actionibus et de exorcistis. Iam ad singula.

I. De possessis

Ac primum quidem is a numine invasus habebatur, qui mente captus insaniebat. Hanc rem ita se habere saepius antiqui nos docent: Lyssa, insaniae numen, priusquam Herculem aggreditur, exclamat apud Euripid. Hercul. (supra p. 4) nec maris undas, nec terrae motum, nec fulminis ictum tam celeriter currere, quam se ipsam invadere *στέρνον εἰς Ἡρακλέους*. Quintus Smyrnaeus (supra p. 23) de Aiacis insania verba faciens inducit Tritonida, quae, postquam Aiax armenta mactavit, *ἀπὸ φρενὸς ἠδὲ καὶ ὄσσων ἐσκέδασεν Μανίην βλοσυρήν*. Insanientes autem a Graecis non modo appellabantur *μαινόμενοι*, sed etiam — usitatissima verba afferre sat est — *ἔνθεοι*: Phaedra delirans Hippolyti amore a choro dicitur *ἔνθεος*, quod explicat scholiastes, cum dicat *ἐνθέους* esse

eos, qui a larva quadam mente capti sint (p. 3 sq.); κατεχόμενοι vel κάτοχοι[1]: idem scholiastes memorat ἐνθέους esse κατεχομένους a deo illo, qui speciem miserit; Plato contendit (p. 6 infra) bonum poëtam — de insania bacchantium, prophetarum, poëtarum, vulgo ἱερὰ μανία appellata, paulo infra verba faciam — ἔνθεον et κατεχόμενον esse oportere; a Plutarcho, Is. et Os. 35 ii, qui Dionysi sacra faciunt, appellantur κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς; δαιμονῶντες: δαιμονᾶν videtur Hippodromus ille apud Philostrat. (p. 21), quod miras quasdam res petit a Megistia; δαιμονῶντες appellantur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) ii, qui de prophetia falso iudicent; idemque dicit Mnesilochus ille apud Aristoph. (p. 5) de se ipse, quod maximum cruciatum perpessus sit; δαιμονιζόμενοι (cf. H. Usener *Götternamen* p. 293): Plutarchus (p. 8) memorat Ephesia quae dicuntur grammata δαιμονιζομένους sanare posse; in posterioris aetatis graecitate velut in Novo Testamento, cf. H. Cremer *Wörterbuch d. neutestamentl. Gräcität*[9] (Gotha 1902) p. 280 et in papyris magicis (cf. pap. Par. p. 9 et 11) mente capti saepius appellantur δαιμονιζόμενοι. Etiam verbis κακοδαιμονάω et κακοδαιμονέω Graeci insaniam mentis significabant (cf. F. H. M. Blaydes, in Aristoph. Plut. v. 372):

[1] Haec verba controversias pepererunt: ita etiam nominabantur homines quidam, qui in magno Serapeo prope Memphim sito versabantur. Hi autem κατεχόμενοι compluribus viris doctis — imprimis v. d. H. Weingarten *Der Ursprung des Mönchtums im nachkonstantinischen Zeitalter* Z. f. K.G. I 1 sqq. — non homines a numine invasi et possessi esse videbantur, sed, cum ii quoque ἐν κατοχῇ versari dicerentur, qui aliquo loco inclusi essent (cf. Reuvens *Lettres à Mr. Letronne sur quelques Papyrus bilingues et grecques*, Leyde 1830 p. 84 sqq.), eremitae, qui a coetu hominum frequentiaque in magnum Serapeum se recepissent ibique in solitudine viverent; nihil aliud esse magni Serapei κατεχομένους viri docti concluserunt nisi primos monachos, ex quibus posterioris aetatis monachi Christiani originem traxissent. Hanc conclusionem falsam esse nuper probavit v. d. E. Preuschen *Mönchtum und Serapiskult* (Gießen 1903), qui omnia documenta, quae papyri praebent, diligentissime perscrutatus ad hunc finem pervenit (l. s. p. 50), ut illi κατεχόμενοι fuerint eiusmodi homines, qui in fano Serapidis incubarent, ut de futuris rebus aut de sanando quodam morbo a deo docerentur, vel etiam, qui per magis vel minus longum tempus deo illi se dederent, ut pro aliis incubarent. Vide etiam A. Dieterich *Berl. Philol. Wochenschr.* 1905 p. 13 sqq.; Deubner *de incubatione* p. 6, 3.

Chremylus ille dicit apud Aristoph. (p. 5) Blepsidemum *κακοδαιμονᾶν*, quod interrogatus sit ab eo, num pecuniam suam surripuisset; idem dicit Socrates apud Xenoph. (p. 6) de moechis, qui, ut libidines suas expleant, maxima pericula subeant, Dinarchus (p. 7) de urbe Athenarum Demosthenis malignitate pessum data, Demosthenes denique de Byzantiis, quod infideli in Athenienses animo sint (p. 7); Plutarchus (p. 8) Mytilenaeos, quod Lucullo inimici sint, nominat *κακοδαιμονοῦντας*; nomen substantivum *κακοδαιμονία* saepius idem valet ac *μανία*: *κακοδαιμονίαν* esse totam vitam dicit Chremylus apud Aristoph. (p. 5), quod mali homines dites, boni pauperes sint; beneficia malefactis pensare *κακοδαιμονία* appellatur a Socrate apud Xenoph. (p. 6) eodemque vocabulo utitur Demosthenes, ut Philippi animum designet (p. 7).

Iam videamus, quales fuerint animi affectiones, quas Graeci vocibus supra memoratis significare solebant. Per se sane intellegitur huc pertinere omnes veras mentis alienationes, cuiuscumque generis sunt. Quibus in morbis praecipue memoratu digna mihi videtur epilepsia, quae ab antiquis saepius insania appellatur: Aretaeus ed. Kühn p. 72 (de epilepsia): *ἔτρεψε δέ κοτε καὶ γνώμην ἐς μανίαν*; Manetho, apotelesmat. IV 80 sqq.: *τηνίκα τοι Θεόληπτος ὁ φὼς ἐν σχήματι τοίῳ | γίνεται ἔκπληκτός τε σεληνιάζων τε νόσοισιν | καὶ μανίης ἀνάμεστος*; Iuvencus I 476 (de epilepsia): *lunae cursum comitata insania mentis*, cf. etiam W. H. Roscher *Selene u. Verwandtes, Studien z. griech. Mythol.* IV p. 69 sq.

At praeter has aegritudines Graeci complures alias conditiones insaniam nominabant, quae dementiae propinquae erant. In his primum afferendi sunt febris impetus, qui, ut aegrotus deliret, saepius efficiunt[1]. Huius opinionis exemplum praebet Psellus (p. 54): femina quaedam, *δύστοκος λίαν*, quae partum edidit, febri puerperali corripitur et *ἐσχάτως παρέκοπτε τόν τε χιτῶνα περιρρηγνῦσα βάρβαρόν τινα γλῶσσαν ἐπετρόχαζεν ἀλαλάζουσα*. Armenius exorcista morbo ita medetur, ut vernacula lingua usus varia incantamenta ad-

[1] De ratione intercedente inter febrem et possessionis opinionem conferas velim A. Höfler *Zentralblatt f. Anthropologie* I (1900).

hibeat. Cum autem mulier illa subito Armenia lingua loqui incipiat, omnes, qui adsunt, valde obstupescunt, *οὐχ ὅτι μεμήνοι*, sed quod Armeniace scire videatur.

Insaniae species Graecis etiam videbatur subitus pavor, qui homines bestiasque sine ulla causa occupat eosque praecipites dat, cf. Roscher, Ephialtes: *Abhandl. d. sächs. Ges. d. Wissensch.* XX p. 80 sq. Hoc ita se habere nos docet Pausanias X 23, 7, cum loquatur de Gallis, qui anno a. Chr. n. 278 prope Delphos interierunt: *ἐν δὲ τῇ νυκτὶ φόβος σφίσιν ἐμπίπτει πανικός· τὰ γὰρ ἀπὸ αἰτίας οὐδεμιᾶς δείματα ἐκ τούτου φασὶ γίνεσθαι . . . . καὶ ὀλίγοι τὸ κατ' ἀρχὰς ἐγένοντο οἱ παραχθέντες ἐκ τοῦ νοῦ . . . . . μετὰ δὲ οὐ πολὺ καὶ ἐς ἅπαντας διέδρα ἡ ἄνοια. ἀναλαβόντες οὖν τὰ ὅπλα καὶ διαστάντες ἔκτεινον ἀλλήλους καὶ ἀνὰ μέρος ἐκτείνοντο οὔτε γλώσσης τῆς ἐπιχωρίου συνιέντες, οὔτε τὰς ἀλλήλων μορφὰς οὐδὲ τῶν θυρεῶν καθορῶντες τὰ σχήματα. ἀλλὰ ἀμφοτέραις ταῖς τάξεσιν ὁμοίως ὑπὸ τῆς ἐν τῷ παρόντι ἀνοίας οἵ τε ἄνδρες οἱ ἀνθεστηκότες εἶναί σφισιν Ἕλληνες καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ ὅπλα ἐπαίνοντο καὶ Ἑλλάδα ἀφιέναι τὴν φωνήν, ἥ τε ἐκ τοῦ θεοῦ μανία πλεῖστον ἐξειργάσατο ὑπ' ἀλλήλων τοῖς Γαλάταις τὸν φόνον.* Deus, cuius hic mentio fit, est Pan, cf. Roscher, l. s.

Denique omnes ii mente alienati habebantur, qui aliqua ratione ab usitata vitam agendi norma aberraverant: ita, ut pauca exempla afferam, Eteocles et Polynices et Labdacidarum domus a tragicis poëtis *δαιμονῶντες* appellantur (ab Aeschylo p. 3 et ab Euripide p. 4), quod atrocissimis sceleribus maculati sunt; Phaedra est demens, quod immodico Hippolyti amore flagrat (p. 3); Luciani denique parasitus furibundus habetur (p. 15), quod nullam artem exercet nisi *τέχνην παρασιτικήν*.

Quamquam de ea quoque insania, quae ab antiquis *ἱερὰ μανία* appellari solebat[1], verba facere ab hac commentatione abhorrere concedo — de possessione enim, quoad in morborum numero habenda est, disserere in animo habeo —, tamen de ea amentiae specie pauca dicere operae pretium esse puto[2].

[1] Cf. E. Rohde, Psyche II[4] (Tübingen 1907) p. 4 et 46.

[2] Locos ad hanc *ἱερὰν μανίαν* pertinentes in capite primo describere supervacaneum erat, quod eos collectos habemus apud E. Rohde l. l. p. 18 sqq.

Ac primum quidem sacra illa insania ii correpti esse videbantur, qui orgiorum, qualia in Dionysi vel magnae Matris vel Sabazii sacris colebantur, participes erant et tamquam amentes bacchabantur: ita a Plutarcho, de Is. et Os. 35 memorantur *οἱ κάτοχοι τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς* et Alex. 2 *ἔνοχοι τοῖς Ὀρφικοῖς καὶ τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμοῖς γυναῖκες*. Porphyrius apud Iamblich. de myst. III 9 verba facit de iis, qui sunt *τῷ Σαβαζίῳ κάτοχοι*. Ut autem his orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet, ita omnia mysteria hoc spectasse et voluisse nemo est quin concedat, ut mystae aliqua ratione cum numine coniungerentur, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 93 sq.

Deinde etiam vates, qui non tam ex avium volatu similibusque rebus, quam divino spiritu inflati futura prospiciebant, Graecorum opinione insanientes erant, de qua re cf. Eurip. Bacch. v. 289 sqq. de Libero: *μάντις ὁ δαίμων ὅδε· τὸ γὰρ βακχεύσιμον | καὶ τὸ μανιῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει· | ὅταν γὰρ ὁ θεὸς εἰς τὸ σῶμ' ἔλθῃ πολύς, | λέγειν τὸ μέλλον τοὺς μεμηνότας ποιεῖ*; Philon. de spec. leg. p. 343 M.: *ἐνθουσιᾷ γεγονὼς ἐν ἀγνοίᾳ (ὁ προφήτης), μετανισταμένου μὲν τοῦ λογισμοῦ . . . . . ἐπιπεφοιτηκότος δὲ καὶ ἐνῳκηκότος τοῦ θείου πνεύματος καὶ πᾶσαν τῆς φωνῆς ὀργανοποιίαν κρούοντος*. Quibus in vatibus multos fuisse nemo negabit, qui futuras res prospicere se posse confisi prophetabantur, alios vero, qui omnis generis praestigiis usi id unum spectabant, ut ex hominum credulitate lucrum facerent. Inter hos maxime excellebant ventriloqui, qui ex ventre suo deum quendam loqui hominibus persuadere studebant, cf. Schömann-Lipsius *Griech. Altertümer* II[4] (Berlin 1902) p. 313 et Blaydes ad Aristoph. vesp. p. 371. Aristophanis et Platonis aetate Eurycles quidam tantopere collegis suis praestitit, ut, quicumque ex iis temporibus artem illam exercebat, Eurycles appellaretur, cf. Aristoph. vesp. v. 1016 sqq.: *μέμψασθαι γὰρ τοῖσι θεαταῖς ὁ ποιητής νῦν ἐπιθυμεῖ. | ἀδικεῖσθαι γάρ φησιν πρότερος πόλλ' αὐτοὺς εὖ πεποιηκὼς | τὰ μὲν οὐ φανερῶς ἀλλ' ἐπικουρῶν κρύβδην ἑτέροισι ποιηταῖς, | μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν, | εἰς ἀλλοτρίας γαστέρας ἐσδὺς κωμῳδικὰ πολλὰ διδάσκων*;

Schol. ad v. 1019: *οὗτος ὡς ἐγγαστρίμυθος λέγεται Ἀθήνησι τἀληθῆ μαντευόμενος διὰ τοῦ ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος*; Platon. Soph. p. 252 C: *ἐν τοῖς λόγοις οὐκ ἄλλων δέονται (οἱ μηδὲν ἐῶντες κοινωνίᾳ παθήματος ἑτέρου θάτερον προσαγορεύειν) τῶν ἐξελεγξόντων, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον οἰκοθεν τὸν πολέμιον καὶ ἐναντιωσόμενον ἔχοντες, ἐντὸς ὑποφθεγγόμενον ὥσπερ τὸν ἄτοπον Εὐρυκλέα περιφέροντες ἀεὶ πορεύονται*; Scholia: *Εὐρυκλῆς γὰρ ἐδόκει δαίμονά τινα ἐν τῇ γαστρὶ ἔχειν τὸν ἐγκελευόμενον περὶ τῶν μελλόντων λέγειν· ὅθεν καὶ ἐγγαστρίμυθος ἐκαλεῖτο*, et: *ἐγγαστρίμυθος μάντις, ἀφ' οὗ καὶ γένος τι μάντεων Εὐρύκλεις ἔλεγον*. Exeunte antiquitate ventriloqui ex Pythone, antiquissimo illo divinationis numine (Rohde, l. s. I p. 132 sqq.), nomen traxerunt et Pythones appellabantur, cf. Plutarch. def. orac. IX: *εὔηθες γάρ ἐστι καὶ παιδικὸν κομιδῇ τὸ οἴεσθαι τὸν θεὸν αὐτὸν ὥσπερ τοὺς ἐγγαστριμύθους, Εὐρυκλέας πάλαι νυνὶ Πύθωνας προσαγορευομένους, ἐνδυόμενον εἰς τὰ σώματα τῶν προφητῶν ἀποφθέγγεσθαι*; Hesych. s. v. *ἐγγαστρίμυθος· τοῦτόν τινες ἐγγαστρίμαντιν, οἱ δὲ στερνόμαντιν λέγουσι . . . ., τοῦτον ἡμεῖς Πύθωνα νῦν καλοῦμεν*; Suid. s. v. *ἐγγαστρίμυθος· ἐγγαστρίμαντις, ὃν νῦν τινες Πύθωνα . . ., Πλάτων ὁ φιλόσοφος Εὐρυκλέα ἀπὸ Εὐρυκλέους τοιούτου μάντεως*.

Denique omnis poëta, qui non certa artis praecepta, sed ingenium sequitur in versibus faciendis, a numine invasus habebatur; ita Plato contendit bonum poëtam esse *ἔνθεον* et *κατεχόμενον* (p. 6). Hanc poëticae possessionis opinionem iam dudum cum alia permixtam videmus. Cum quorundam fontium aquam homines inspirare posse antiquitus constaret — de qua re infra accuratius disserere in animo habeo —, poëtam a numine tangi fingebatur, dum ex sacro fonte bibit, quae imago in Graecorum et Romanorum litteris persaepe adhibetur. Primum eam invenimus apud Pindarum, qui dicit Isthm. VI 74: *πίσω σφε Δίρκας ἁγνὸν ὕδωρ, τὸ βαθύζωνοι κόραι χρυσοπέπλου Μναμοσύνας ἀνέτειλαν παρ' εὐτειχέσιν Κάδμου πύλαις*, cf. Ol. VII 7: *ἐγὼ νέκταρ χυτόν, Μοισᾶν δόσιν, ἀεθλοφόροις ἀνδράσιν πέμπων* et Nem. III 76: *ἐγὼ τόδε τοι πέμπω μεμιγμένον μέλι λευκῷ σὺν γάλακτι, κιρναμένα δ' ἔερσ' ἀμφέπει, πόμ' ἀοίδιμον Αἰολῆσιν ἐν πνοαῖσιν αὐλῶν*. Poëtam e sacro fonte bibentem habemus etiam

apud Propert. III 1, 3 sq.: *primus ego ingredior puro de fonte sacerdos | Itala per Graios orgia ferre choros.* Figura, de qua est quaestio, etiam ita amplificatur, ut poësis genus respiciat fontem, cuius aquam hausit poëta; ita Moschus, *ἐπιτάφιος Βίωνος* v. 76 sq. dicit de Homero et Bione: *ἀμφότεροι παγαῖς πεφιλημένοι, ὃς μὲν ἔπινε | Παγασίδος κράνας, ὁ δ' ἔχεν πόμα τᾶς Ἀρεθοίσας,* et Propertius discrimen, quod est inter sua et Hesiodi carmina, ita definit, ut dicat II 10, 25 sq.: *nondum etiam Ascraeos norunt mea carmina fontes, | sed modo Permessi flumine lavit Amor.* Cf. Propert. III 3, 5 sq.: *parvaque tam magnis admoram fontibus ora, | unde pater sitiens Ennius ante bibit*; id. III 3, 51 sq.: *talia Calliope lymphisque a fonte petitis | ore Philetaea nostra rigavit aqua.* Huc spectat etiam Ovid. am. I 15, 25 sq.: *mihi flavus Apollo | pocula Castalia plena ministrat aqua*; id. III 9, 25 sq.: *Maeoniden, a quo ceu fonte perenni | vatum Pieriis ora rigantur.* Cf. etiam adnotationem Rothsteinii ad Propert. II 10, 25.

Hucusque possessionem circumspeximus, quoad pertinet ad animi aegritudines, a Graecis voce *μανία* comprehensas; scimus autem corporis quoque molestias ita explicatas esse, ut numina in hominibus inesse putarentur. Apud Graecos enim ut apud omnes nationes inveterata erat opinio morbos ipsos esse numina, quae in terra vagantia quemcumque vellent aggrederentur — ita Hesiodus narrat op. v. 102 sq.: *νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρῃ, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ | αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι*; Aeschyl. Prom. v. 275: *πλανωμένη πρὸς ἄλλοτ' ἄλλον πημονὴ προσιζάνει*; Soph. Philoct. v. 758 sq. de Philoctetae morbo: *ἥκει γὰρ αὕτη διὰ χρόνου πλάνοις ἴσως | ὡς ἐξεπλήσθη* — et ex hominibus exirent vel sua sponte vel incantamentis similibusque rebus magicis coacta: Soph. Philoct. v. 766 sq. de morbo Philoctetae: *λαμβάνει γὰρ οὖν | ὕπνος μ' ὅταν περ τὸ κακὸν ἐξίῃ τόδε,* cf. adnotationem Radermacheri ad Soph. Philoct. v. 759. Haec autem numina non solum recta via, sed etiam per cibum in homines intrant: Plinius (p. 7) nobis tradit opinionem fuisse in fabatis mortuorum animas versari, quod antiquissimae superstitionis esse verisimillimum est (Roscher, Ephialtes p. 28). Cum autem fabae semper graves ventri habitae sint (Roscher l. s. p. 27

locos ad hanc rem spectantes collegit, cf. etiam Boehm, De symbolis Pythagoreis, diss. Berol. 1905 p. 14 sqq.), superstitio a Plinio memorata ita optime explicatur, ut una cum fabis similibusque gravibus cibis daemones in homines intrare crederentur, qui *εἰς ἀσήμους φθόγγους καὶ φύσας . . . τοὺς ἀνθρώπους ἐμπίπτειν* (Porphyr., p. 22 sq.) cogerent alioque modo eos vexarent. Ex hac porro opinione profecta sunt et illud ieiunandi praeceptum, quod antiquis temporibus saepius datum videmus (Eurip. Ion. v. 150; Marin. vit. Procli 19; Cato, agric. 70, 2; 71; Plin. nat. hist. XXII 155; XXIV 181; Wissowa: P. W. s. v. castus) — huc spectat etiam symbolum, quo Pythagoreis praescribitur *κυάμων ἀπέχεσθαι* (cf. Boehm l. s.; R. Wuensch *Das Frühlingsfest der Insel Malta* p. 31 sqq.) — et Porphyrii de daemonibus doctrina p. 22 sq. (cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 98) descripta: daemones gaudere hominum cibis, maxime autem sanguine et rebus immundis et ad illud cibi desiderium explendum hominum corpora intrare, quamobrem nemo a daemonibus liber sit; eo autem daemonum praesentiam probari, quod homines crepitus ventris reddant et malis libidinibus commoveantur.

II. De possessionis numinibus

Iam quaeramus, quae numina, si quidem nominatim appellantur [1], auctores fuerint possessionis. Per se sane intellegitur hunc morbum ab unoquoque deo effici potuisse, cuius rei exemplum habemus in Hippocratis de morbo sacro libro, ubi (p. 4), prout epilepsia apparet, vel Poseidon vel Apollon Nomios vel Ares vel Hecate et mortuorum animae eius auctores

[1] Iuxta adnotare volo veteres Graecos numen hominibus omnis generis mala infligens significare consuevisse voce *δαίμων*; ita, ut pauca exempla afferam (copiose loquitur de hac re Usener l. s. p. 293), Sophocles Oed. Colon v. 75 sq. chorum loquentem facit de morbo i. e. de caecitate Oedipi: *εἰ γενναῖος ὡς ἰδόντι πλὴν τοῦ δαίμονος*; in Euripid. Alcest. v. 561 chorus Alcestis mortem respiciens quaerit ex Admeto: *πῶς οὖν ἔκρυπτες τὸν παρόντα δαίμονα;* cf. etiam Aeschyl. Sept. v. 802 de morte Eteoclis et Polynicis: *οὕτως ὁ δαίμων κοινὸς ἦν ἀμφοῖν ἅμα*; Soph. frg. 592 de graviditate non legitimo matrimonio orta: *μὴ σπεῖρε πολλοῖς τὸν παρόντα δαίμονα.*

esse dicuntur. Sin autem accuratius perspicimus, brevi invenimus pauca numina et singulari natura praedita fuisse, quae praecipue a Graecis apta habita sint ad movendam possessionem. Sequenti capite haec numina ex ordine enumerabo simulque breviter demonstrare conabor re vera eorum naturam convenire ad homines invadendos.

In his numinibus primum numerandi sunt morbi ipsi (cf. quae de morbis pro diis habitis exposui supra p. 61 sq.) Quantopere Graecis persuasum fuerit morbos esse personas divinas, optime probatur iis, quae Philostratus narrat vit. Apoll. IV 10: Ephesii pestilentia magnopere vexati Apollonium arcessunt; qui cum miro quodam modo in eorum urbem advenerit, Ephesios in theatrum conducit senemque ibi mendicantem ut pestilentiae daemonem lapidibus obruere eos iubet. Initio quidem inviti obtemperant Ephesii Apollonio, *ὡς δὲ ἀκροβολισμῷ τινες ἐπ' αὐτῷ ἐχρήσαντο, καὶ ὁ καταμύειν δοκῶν ἀνέβλεψεν ἀθρόον πυρός τε μεστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔδειξε, ξυνῆκαν οἱ Ἐφέσιοι τοῦ δαίμονος καὶ κατελίθωσαν οὕτως αὐτόν, ὡς κολωνὸν λίθων περὶ αὐτὸν χώσασθαι. διαλιπὼν δὲ ὀλίγον ἐκέλευσεν ἀφελεῖν τοὺς λίθους καὶ τὸ θηρίον, ὃ ἀπεκτόνασι, γνῶναι. γυμνωθέντος οὖν τοῦ βεβλῆσθαι δοκοῦντος ὁ μὲν ἠφάνιστο, κύων δὲ τὸ μὲν εἶδος ὅμοιος τῷ ἐκ Μολοττῶν, μέγεθος δὲ κατὰ τὸν μέγιστον λέοντα ξυντετριμμένος ὤφθη ὑπὸ τῶν λίθων καὶ παραπτύων ἀφρόν, ὥσπερ οἱ λυττῶντες.*

Ex his morbis in deorum numerum relatis praecipue dignae sunt, quae memorentur, insania, cuius numen appellabatur Mania: cf. locum supra (p. 55) ex Quinto Smyrnaeo allatum, ubi Tritonis fugat Maniam ab Aiace. Lyssa: in Eurip. Bacch. v. 977 sq. chorus exclamat: *ἴτε, θοαὶ Λύσσης κύνες, ἴτ' εἰς ὄρος,| θίασον ἔνθ' ἔχουσι Κάδμου κόραι* et in Herc. v. 843 sqq. Lyssa ipsa in scenam prodit (supra p. 55). Febris: Aristophanes certe respicit febris numina dicens vesp. v. 1037 sq. se *τοῖς ἠπιάλοις ἐπιχειρῆσαι πέρυσιν καὶ τοῖς πυρετοῖσιν, | οἳ τοὺς πατέρας τ' ἦγχον νύκτωρ καὶ τοὺς πάππους ἀπέπνιγον.* Didymum quoque hunc locum ita intellexisse probat Schol., cum adnotet: *Δίδυμος δέ φησι, δαίμων, ὃν Ἠπιάλην καὶ Τίφυν καὶ Εὐόπαν καλοῦσι,* cf. Roscher, Ephialtes p. 26. A Romanis Febris pro dea colebatur, quod docet Plinius, nat. hist. II 15:

nomina alia aliis gentibus et numina in iisdem innumerabilia invenimus inferis quoque in genera discriptis morbisque et multis etiam pestibus, dum esse placatas trepido metu cupimus. ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est. Cf. etiam Cic. de nat. deor. III 63; de legg. II 28. Febris numen etiam erat Mephitis, dea sulphureorum et noxiorum odorum, quam in luco (Tac. hist. III 33; Plin. nat. hist. II 88; Varro l. Lat. V 49) et in aede (Fest. p. 351 M.) Romani venerabantur; divini denique honores tribui solebant febribus quartanis, quae Saturni filiae habebantur, Preller-Jordan *Röm. Mythologie* II p. 240; K. Buresch *Klaros* (Leipzig 1889) p. 23 sq.; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Römer* p. 197 sq.

Pagina 58 sqq. exposui artissimo vinculo coniunctam esse insaniam cum ea condicione, in qua versabantur Dionysi vel magnae Matris mystae et vates et poëtae. Cum autem haec ἱερά quae dicebatur μανία maxime attribueretur vel Dionysi vel, postquam Dionysi religio cum Apollinea confusa est, etiam Apollinis numini, cf. Rohde l. s. II p. 52 sqq., magna Mater, quae etiam *Κυβέλη, Μᾶ* similibusque nominibus appellabatur (Hepding *Attis* p. 129), praecipue auctor habebatur aegritudinis animi. Ita Phaedra, quae insanit amore Hippolyti, choro ἔνθεος videtur esse ex Cybela (p. 3) iique, qui eiusmodi morbis laborabant, vulgo μητρόληπτοι nominabantur (cf. Hermiam supra p. 23).

Ut Cybele ita etiam Corybantes, i. e. comites huius deae, quibuscum montanis organis sonantibus (Strabo X 3, 16 p. 470 C) pervagatur, cf. Immisch in Roscheri *Lex. der Myth.* II p. 1607 sqq., omnes homines, quibus irruunt, saevitia et furore perstringere solent. Hoc ita se habere nos docet Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8, qui appellat Corybantes μανίας καὶ θειασμοῦ ἐμποιητικούς (p. 5); eum autem, qui a Corybantibus amens factus erat, κορυβαντιᾶν dicebant veteres: Plato loquitur de hominibus, qui ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται (p. 6), et Xanthias ille apud Aristoph. (p. 5) quaerit ex Sosia: ἀλλ' ἢ παραφρονεῖς ἐτεὸν ἢ κορυβαντιᾷς, quod verbum explicat Schol. ad Aristoph. vesp. v. 8 (p. 5) et Timaeus (p. 22), cf. E. Norden *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVIII (1891) 337 et add. 352.

At non solum homines perpetua insania afficiunt Corybantes, sed etiam omnium formidinum visionumque insolitarum auctores sunt: Synesius *πανικοὺς θορύβους* ab iis exercitui cuidam inlatos esse narrat (p. 23), et Nonnus (p. 23 sq.) acrem clamorem *Κορυβαντίδα φωνήν* appellat, quod, si tecum reputas, quae supra exposui de ratione inter saevitiam et subitum pavorem intercedente, mirari non potes. Ita fit, ut, cum insueta species animum horrore perstringeret, hos tamquam averruncos et prodigiales invocare solerent antiqui (Lobeck *Aglaophamus* p. 641), velut illa in Aristoph. eccles. (p. 5) et Timon apud Lucianum (p. 15).

Denique *ἱερᾶς* quoque *μανίας* auctores habebantur Corybantes; fuerunt enim vates, qui a Corybantibus se inspiratos esse profiterentur (Immisch l. s. p. 1615), qua de re verba facit Arrianus, frg. 47 Mueller: *ὅταν δὲ κατασχῇ αὐτοὺς τὸ θεῖον, ἐλαυνόμενοι καὶ μέγα βοῶντες καὶ ὀρχούμενοι προθεσπίζουσι τὰ μέλλοντα, θεοφορούμενοι καὶ μαινόμενοι.* Cf. etiam Lucian. Iupp. trag. XXX de Apolline, qui vaticinaturus est: *ὡς τά γε πρὸ τοῦ χρησμοῦ, ταῦτα ἤδη φοβερά· ἡ χρόα τετραμμένη καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ περιφερεῖς καὶ κόμη ἀνασοβουμένη καὶ κίνημα κορυβαντιῶδες καὶ ὅλως κατόχιμα πάντα καὶ φρικώδη καὶ μυστικά.*

Deinde etiam nymphae *μανιώδεις* erant (Bloch in Roscheri *lex. myth.* III p. 514 sq.). Constabat enim antiquis temporibus inter omnes aquam aut spiritum ex quibusdam fontibus profluentem homines vel torpidos vel inebriatos vel mente captos reddere, quam rem significat Iamblichus, cum de iis, qui oracula edunt, dicit de myst. III 11: *οἱ δ' ὕδωρ πιόντες, καθάπερ ὁ ἐν Κολοφῶνι ἱερεὺς τοῦ Κλαρίου, οἱ δὲ στομίοις παρακαθήμενοι, ὡς αἱ ἐν Δελφοῖς θεσπίζουσαι, οἱ δ' ἐξ ὑδάτων ἀτμιζόμενοι, καθάπερ αἱ ἐν Βραγχίδαις προφῆτιδες*[1]. Ob hanc causam insaniam ab antiquis saepius ita explicatam videmus, ut is, qui insaniret, nympham quandam vidisse diceretur, quae eum invasisset mentemque eius turbasset:

[1] Similiter de hac re scripserunt Ps. Aristoteles *περὶ κόσμου* IV (= III p. 633, 55 sqq. Didot); Antigonus Caryst. hist. mir. 145 (160), 164 (180); Sotion (apud Westermann, Paradoxagr. Gr. p. 183 sqq.) frg. 1, 17, 20, 25.

Paul. Aegin. (p. 25). Qui autem eiusmodi nympharum impetum perpessus erat, a Graecis appellari solebat *νυμφόληπτος*: Pollux (p. 16), Paul. Aeg. l. s.; a Romanis lymphatus: Varro l. Lat. VII 87, Paul. Fest. p. 120, 11 sqq., Placid. p. 62, 15 sqq. Deuerling.

Fieri sane non potuit, quin nymphae etiam prophetas inspirare crederentur (Bloch l. l. p. 513 sq.): Basis est *κατάσχετος ἐκ νυμφῶν* vel *μανεὶς ἐκ νυμφῶν* (Pausan. IV 27, 4; X 12, 11), conf. etiam Welcker *Götterlehre* III p. 55 sq.

In iis porro numinibus, quae a Graecis imprimis apta habebantur ad homines possidendos, etiam Pan numerandus est. Perpetuam insaniam a Pane effectam memorat chorus in Eurip. Hippol. (p. 3), qui Phaedram vocat *ἔνθεον ἐκ Πανός*, epilepsiam ei attributam esse clarum fit ex Eurip. Med. v. 1168 sqq., ubi legimus de Creusae morbo: *χροιὰν γὰρ ἀλλάξασα λεχρία πάλιν | χωρεῖ τρέμουσα κῶλα καὶ μόλις φθάνει | θρόνοισιν ἐμπεσοῦσα μὴ χαμαὶ πεσεῖν. | καί τις γεραιὰ προσπόλων δόξασά που | ἢ Πανὸς ὀργὰς ἢ τινος θεῶν μολεῖν | ἀνωλόλυξε.* Hoc loco epilepsiam significari manifestum est (Roscher *Ephialtes* p. 77), quamobrem scholiasta adnotat ad verba: *ἢ Πανὸς ὀργὰς ἢ τινος θεῶν μολεῖν*, haec: *τοὺς ἐξαίφνης καταπίπτοντας ᾠοντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ Πανὸς μάλιστα καὶ Ἑκάτης πεπλῆχθαι τὸν νοῦν.* Subitum pavorem a Pane evocari tam vulgaris erat opinio, ut haec insaniae species ab eo etiam nomen acciperet et vulgo appellaretur *πανικὸν δεῖμα*: Suidas s. v. *πανικῷ δείματι· τοῦτο γίνεται ἀεὶ τῶν στρατοπέδων, ἡνίκα αἰφνίδιον οἵ τε ἵπποι καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐκταραχθῶσι, μηδεμιᾶς αἰτίας προφανείσης . . . . ἢ ὅτι τὰ ἄνευ αἰτίας δείματα τῷ Πανὶ ἀνετίθεσαν.* Vel *πανικὸς φόβος*, ut a Pausania (p. 58), vel *πανικὸς θόρυβος*, ut a Synesio (p. 23), cf. Roscher *Ephialtes* p. 70 sqq. et *Selene u. Verwandtes* p. 157 sq.

Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur Pan etiam cum prophetia coniunctus sit, ut fit apud Iamblichum, qui de myst. III p. 122 Parthey *τῶν νυμφῶν καὶ Πανὸς ἐπιπνοίας* memorat, et apud Pausaniam, qui VIII 37, 11 mentionem facit nymphae cuiusdam, quae a Pane inspirata oracula ediderat.

Si quaeris ex me, quomodo factum sit, ut Pan *μανιώδης* (Hesych. s. v. *πανίῳ δαίμονι· μανιώδει δαίμονι*) fieret, respondeo

tibi: ab initio erat Pan numen custodum gregumque, cf. Roscherum in *lex. myth.* III p. 1382 sqq., quae antiquissima Panis natura brevi se expandit in multas partes, quarum mea quidem sententia duae in quaestionem veniunt. Ac primum quidem Pan confusus est cum daemone meridiano, cuius opinio, quae apud plurimas et antiquorum et nostrorum temporum nationes pervagata est, eo exstitit, quod in australibus regionibus praecipue meridiano tempore fervidi solis ictus noxiam illam vim habent, qua homines variis malis vel etiam morte afficiuntur, cf. Drexler in Roscheri *lex. myth.* II p. 2832 sqq. Eo autem factum est, ut Pan daemon meridianus haberetur, quod pastores, qui perpetuo sub divo versentur, illius daemonis impetum maxime sentire necesse est, cf. Roscher l. modo l. III p. 1397.

Deinde, quod Pan ex custodum gregumque numine factus est auctor Panici terroris, alicuius momenti est [1]. Cum enim saepe accidat, ut pecus armentumque sine ulla causa pavore perstrictum subito se proripiat, non solum hic terror, sed omnis et hominum et bestiarum furor in Panem collatus est.

Sequuntur lunares deae, ex quibus hic memorandae sunt Selene etiam Mene appellata, cf. Roscher *Selene u. Verw.* p. 17; Hecate: de Hecata ut lunari dea scripsit Roscher l. s. p. 25 et in *lex. myth.* I p. 1888, 1900 sqq.; Artemis: Artemin lunarem deam esse probant exempli gratia Roscher *Selene u. Verw.* p. 25, Schreiber in Roscheri *lex. myth.* I p. 572, Preller-Robert *Griech. Myth.* I [4] (Berlin 1894) p. 312, 2. Cum morbum comitialem a luna effici antiqui crederent [2], qua de causa epileptici saepissime appellabantur *σεληνιάζοντες, σεληνιῶντες, σεληναζόμενοι, σεληνιόληπτοι,* lunatici (permulta exempla profert Roscher, l. modo s.), mirari non possumus, quod numina supra memorata auctores habebantur

[1] Hac una re utitur Roscher *Ephialtes* p. 70 sqq., cum explicare studeat, cur Pan *μανιώδης* factus sit.

[2] Haec opinio fluxisse videtur inde, quod singuli epilepsiae impetus ex quibusdam lunae signis pendere videbantur, cf. verbi causa Galen. IX 903 Kuehn: (*ἡ σελήνη*) *τὰς τῶν ἐπιλήπτων τηρεῖ περιόδους*; Lucian. Tox. 24: *ἐλέγετο δὲ καὶ καταπίπτειν πρὸς τὴν σελήνην αὐξανομένην.* Roscher *S. u. V.* p. 69.

epilepsiae. Hecatae haec mentis alienatio attribuitur a scholiasta ad Eurip. Med. v. 1172: *τοὺς ἐξαίφνης καταπίπτοντας ᾤοντο τὸ παλαιὸν οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ Πανὸς μάλιστα καὶ Ἑκάτης πεπλῆχθαι τὸν νοῦν.* De Diana dicit Eusthath. ad Il. 87, 31: *τῇ δ' . . . . Ἀρτέμιδι, ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν Ἑκάτῃ, καὶ μαινίδα θύεσθαί φασι διὰ τὸ δοκεῖν μανιῶν αἰτίαν εἶναί τισιν, ὡς οἷον εἰπεῖν τοῖς σεληνιαζομένοις.*

Etiam omnis insania ad lunam revocata est, cf. Roscher l. s. p. 70, quam rem ita se habere docet Origenes, comm. in Matth. XIII 6 (p. 46), qui refutat sententiam hominum *τὴν αἰτίαν πάσης μανίας καὶ πανὸς δαιμονιασμοῦ ἀναφερόντων ἐπὶ τοὺς τῆς σελήνης σχηματισμούς.* Haec autem Graecorum opinio certe non modo eo orta est, quod epilepsiae impetus respiciunt certas lunae figuras, sed etiam quod luna est noctis stella, et nox apud omnes gentes plena habita est atrocissimarum specierum, quae hominibus maximum iniciunt terrorem. Praecipue in Hecatam huius formidinis causa transferebatur, quae dea, cum tenebrae oboriuntur omnisque natura quieti se dat, vagari incipit una cum animis *ἀτάφων* i. e. eorum, qui non rite sepulti sunt (Rohde l. s. II p. 413) et *βιαιοθανάτων* vel *βιαίων* i. e. eorum, quibus vis allata est (Rohde l. s. p. 412) et *ἀώρων* i. e. eorum, qui immatura aetate mortui sunt (Rohde l. s. p. 83 sqq. et 411). Hoc formidulosum agmen omnibus iis, quibus obviam fit, animi affectiones infligit: Phaedra insaniens dicitur *ἔνθεος ἐξ Ἑκάτης* (p. 3); Hippocrates (p. 4) exponit ubicumque quis per noctem tantopere exterritus sit, ut *παράνοια καὶ ἀναπηδήσιες ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιες ἔξω* factae sint, Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἡρώων ἐφόδοις* culpam attributam esse. Ceterae quoque lunares deae insaniae auctores habebantur: Selenen *μανιώδη* habemus in scholio ad Soph. Aiac. v. 172: *τοὺς πολλοὺς γὰρ τῶν μαινομένων ἐκ Σελήνης νοσεῖν ὑποτίθενται.* Apud Nonnum XLIV 227 sqq.: *εἰμὶ δὲ Μήνη | Βακχιάς, οὐχ ὅτι μοῦνον ἐν αἰθέρι μῆνας ἑλίσσω, | ἀλλ' ὅτι καὶ μανίης μεδέω καὶ λύσαν ἀγείρω.* Ibidem XLVI 104, ubi memoratur *λυσσήεις θρασὺς οἶστρος ἀμερσινόοιο Σελήνης.* Artemin apud Eustathium, cf. locum p. 68 allatum, et apud Soph. Ai. v. 172 sqq. (chorus loquitur de Aiace): *ἦ ῥά σε Ταυροπόλα Διὸς Ἄρτεμις, | ὦ μεγάλα φάτις, ὦ μᾶτερ αἰσ-*

χύνας ἐμᾶς, | ὥρμασε πανδάμους ἐπὶ βοῦς ἀγελαίας, et apud Horatium art. poët. v. 454, ubi adfertur *fanaticus error et iracunda Diana*. Praesertim Ephesiae Dianae iram Graecos timuisse concluditur inde, quod apud Plutarch. de aud. poët. p. 22 A Timotheus eam appellat *μαινάδα, θυάδα, φοιβάδα, λυσσάδα*.

Restat, ut de iis numinibus verba faciam, quae inter homines et deos posita erant et, ut Useneri (l. s. p. 248) verbis utar, *ohne Gott zu sein, an den göttlichen Eigenschaften der Unsterblichkeit und überlegenen Kraft Anteil hatte(n)*, quae numina, cum posterioris aetatis homines a diis discernere volebant, *δαίμονας* vel daemones appellare solebant. De industria dico: posterioris aetatis homines. Ab initio enim huic verbo varia subiecta erat significatio operaeque nescio an sit pretium paucis exponere, quae fuerit illa vocis *δαίμων* vis quomodoque tempore progrediente commutata sit[1]. Apud Homerum vox *δαίμων* idem significat ac *θεός*, et *δαίμων* appellatur omne numen divinum, sive praeditum est infinita potestate ut Iuppiter et magni dii, sive vis eius certis terminis circumscripta est ut nympharum aliorumque minorum numinum. Vetus igitur verbi notio non mutatur, cum postea mortuorum quoque animae *δαίμονες* appellantur, ut apud Aeschyl. Pers. v. 620 (de Dario mortuo): *τόν τε δαίμονα Δαρεῖον ἀνακαλεῖσθε*, et apud Euripid. Alcest. v. 1003 (de Alcestide mortua): *νῦν δ' ἐστὶ μάκαιρα δαίμων*. Ibid. v. 1140 (de Hercule): *μάχην συνάψας δαιμόνων τῷ κυρίῳ*, ubi Schol. adnotat: *ἢ τῷ τῶν νεκρῶν κυρίῳ· φασὶ γὰρ τοὺς νεκροὺς δαίμονας*. At paulo post Homeri aetatem novae significationes adiudicantur huic verbo. Ac primum quidem fatum, quo se regi gubernarique Graeci sentiebant, *δαίμων* appellatum est, cf. exempla p. 62, 1 descripta. Cum autem alius alio fato uteretur, brevi Graeci fortuna, ut ita dicam, in tot partes, quot homines in mundo versabantur, distributa, suam cuique fortunam attribuerunt, quae tamquam

[1] Permulti viri docti de hac re egerunt, quorum affero hos: Gerhard *Abhandlungen d. Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin* 1852 p. 238 sqq.; Lehrs *Populäre Aufsätze*[2] p. 141 sqq., 189 sqq.; Ukert *Abhandlungen d. Kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss.* I (1850) p. 140 sqq.; Usener l. s. p. 248, 253, 292 sqq.; Waser, Pauly-Wissowa s. v. *δαίμων*; Welcker *Götterlehre* I p. 138 sqq., 677 sqq., 731 sqq.; III p. 3 sq.

comes ei adstaret. Huic quoque comiti vel bono[1] vel malo nomen *δαίμων* dederunt; exempli causa affero Theognid. v. 161 sqq.: *πολλοί τοι χρῶνται δειλαῖς φρεσί, δαίμονι δ' ἐσθλῷ,* | *οἷς τὸ κακὸν δοκέον γίνεται εἰς ἀγαθόν·* | *εἰσὶν δ'οἳ βουλῇ τ'ἀγαθῇ καὶ δαίμονι δειλῷ* | *μοχθίζουσι, τέλος δ' ἔργμασιν οὐχ ἕπεται.* Hae variae notiones, quas vox *δαίμων* apud veteres Graecos habebat, non omnes servatae sunt, sed ea significatio, quae denotabat numina diis deteriora, hominibus potentiora, ceteras magis magisque obscurabat, et posteriore aetate, quod quidem attinet ad communem loquendi consuetudinem, voce *δαίμων* fere non appellabantur nisi numina modo memorata. Quae dixi recta esse is libenter concedet, qui legerit libros cotidianum vulgi usum et opinionem respicientes, quales sunt verbi causa papyri magicae, Cyranides, defixionum tabellae (collegerunt R. Wuensch, IG III 3 et A. Audollent *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt*, Paris 1905) et similia[2]. Sententiae meae minime obstat, quod permulti eiusdem aetatis scriptores ut Pausanias et Lucianus et Philostratus et Aelianus vocem *δαίμων* eodem modo ac veteres Graeci adhibent. Tantum enim abest, ut illi viri accedant ad commune sermonis genus, ut vetera probata exempla imitentur verbaque eorum recipiant, cf. W. Schmid *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern* passim; Wendland *Hellenismus* p. 32. Quantopere autem posteriore aetate variae vocis *δαίμων* sententiae oblivione obrutae sint, apparet ex Maximo Tyrio, qui, ut daemones i. e. media numina esse probet,

---

[1] Bonus ille comes non remanebat numen impersonale ut catholicorum angelus tutelaris, immo persona divina factus est et *Ἀγαθὸς Δαίμων* vocatus in deorum numerum relatus est. Quaestio de *Ἀγαθοῦ Δαίμονος* numine, quamquam eam solvere conati sunt E. Gerhard *Akademische Abhandlungen* II p. 21 sqq.; Rohde l. s. I p. 253; Preller-Robert l. s. p. 542; Reitzenstein *Poimandres* p. 72 sqq., tamen meo quidem iudicio nondum ad finem perducta est. Brevi tractatum viris doctis offerre me posse spero, quo omnia, quae de illo deo habemus documenta perscrutari et quid de eo sentiam exponere in animo habeo.

[2] In Cyranidibus et papyris magicis, quas accuratius perspexi ad verbi *δαίμων* usum cognoscendum, res ita se habet: in Cyranidibus vox *δαίμων* omnino non aliam habet significationem et in papyris magicis, quae saepissime illo verbo utuntur, decem tantum locos inveni, quibus *δαίμων* non est numen inter homines et deos positum.

compluribus Homeri locis utitur, quibus poëta ille deos hoc nomine appellat; ita dicit in dissert. XIV 5: *τί δὴ νῦν; ἀποροῦντες περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, Ὁμήρῳ συνεγένοντο διηγουμένῳ αὐτῷ ἐκείνῳ ἃ διηγεῖτο; περὶ μὲν τοῦ Ἀχιλλέως, ὅτι ἐν ἐκκλησίᾳ στρατιωτικῇ δημηγορῶν διενεχθεὶς πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, σπώμενος τὸ ξίφος ὡς παίσων κωλύεται ὑπὸ δαιμονίου· Ἀθηνᾶν καλεῖ τὸ δαιμόνιον.* Maxime patres ecclesiae hoc errore perstricti sunt: Athenagoras apol. 26 (ed. J. Geffcken *Zwei griech. Apologeten* p. 145) nos docet homines a deo bonis, a daemonibus malis affici, ad quam rem probandam nititur fragmento trag. adesp. 455: *ὅταν δ' ὁ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακά, | τὸν νοῦν ἔβλαψε πρῶτον (ᾧ βουλεύεται).* Illud psalmistae (ps. XCVI 5) *πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια* a Graecorum opinione non abhorrere concludunt Clemens Alexandrinus et Lactantius inde, quod apud eos quoque dii *δαίμονες* sint, cf. Clem. Alex. cohort. ad gentes 4: *εἴδωλα γοῦν εἰκότως αὐτοὺς καὶ δαίμονας ὑμεῖς αὐτοὶ κεκλήκατε· ἐπεὶ καὶ τὴν Ἀθηνᾶν αὐτὴν καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς κακίᾳ τιμήσας Ὅμηρος δαίμονας προσηγόρευσεν· ἡ δ' Οὐλυμπόνδε βεβήκει | δώματ' ἐς αἰγιόχοιο Διὸς μετὰ δαίμονας ἄλλους. πῶς οὖν ἔτι θεοὶ τὰ εἴδωλα καὶ οἱ δαίμονες;* Lactant. div. instit. IV 27: *si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Iovem daemonibus aggregat: sed et aliis poëtis et philosophis, qui eodem modo daemonas, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est.*

Quibus rebus cognitis ad rem redeamus et, quae fuerint media illa numina, quaeramus! In his primum numerandae sunt mortuorum animae, quarum opinionem apud Graecos omnibus fere temporibus pervagatam videmus. Magna est animarum vis, quam, cum irascuntur — et plerumque hoc faciunt —, ut hominibus detrimentum inferant, exercent (Rohde l. s. II p. 362 sqq.), maxime autem timentur *ἀτάφων, βιαιοθανάτων, ἀώρων* animae, cf. quae dixi p. 68. Cum Hecata vagantur horribiles species habentes. In Lucian. Philops. (p. 16) Ion daemonem vidit *μέλανα καὶ καπνώδη τὴν χρόαν.* Ibid. 31 daemon, qui domum quandam infestam reddit hominibus, apparet *αὐχμηρὸς καὶ κομήτης καὶ μελάντερος τοῦ ζόφου καὶ ἄρτι μὲν κύων ἄρτι δὲ ταῦρος γιγνόμενος ἢ λέων.* Pausan. VI 6, 11 tabula describitur, in qua depictus est daemon Temesaeus

(Rohde l. s. I p. 193, 1) *χρόαν τε δεινῶς μέλας καὶ τὸ εἶδος ἅπαν ἐς τὰ μάλιστα φοβερός, λύκου δὲ ἀμπίσχετο δέρμα ἐσθῆτα.* Procl. in Plat. remp. II 183, 29 Kr.: *τὰ μὲν οὖν παντοδαπὰ δείματα δαιμόνων ὄψεις ἦσαν φοβεραὶ καὶ ὄφεσιν ἐοικότων καὶ κυσίν.* Daemones hominibus apparent, cf. verbi causa Lucian. Philops. 15 sqq. (p. 16), ubi Eucrates quidam narrat et noctes et dies se saepissime daemonibus obviam factum esse; ibid. 29 idem se probasse dicit *δαίμονάς τινας εἶναι καὶ φαντάσματα καὶ νεκρῶν ψυχὰς περιπολεῖν ὑπὲρ γῆς καὶ φαίνεσθαι οἷς ἂν ἐθέλωσιν.* Quicumque autem phantasma vidit, ab eo invasus possessionis malis vel animi vel corporis afficitur: Hyllus apud Sophocl. (p. 3) insaniam appellat *νοσεῖν ἐξ ἀλαστόρων* i. e., si quidem Useneri l. s. p. 293 aliorumque virorum doctorum explicationem sequimur, ex animis, quae post mortem *λανθάνειν* non possunt; puer ille apud Philostratum (p. 20) vexatur ab anima viri cuiusdam, qui postquam in proelio cecidit, graviter irascitur, quod mulier eius paulo post mariti mortem novum matrimonium iniit; Hecatae *ἐπιβολαῖς καὶ ἡρώων ἐφόδοις* attributas esse *παράνοιαν καὶ ἀναπηδήσιας ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξιας ἔξω* supra (p. 68) vidimus; similiter tragicus quidam (p. 6) nocturnum pavorem nominat *χθονίας Ἑκάτης κώμου* impetum; in Olympico denique stadio equos a daemone 'Taraxippus' appellato consternari veteres credebant (Pausan. VI 20, 15), quam insaniam cur daemon ille equis adferret, varie explicabatur; *ἤκουσα δέ,* ait Pausanias l. s. 17, *καὶ ἐς τὸν Πορθάονος Ἀλκάθουν ἀγόντων τὴν αἰτίαν, ὡς ἐνταῦθα μέρη λάβοι γῆς ὁ Ἀλκάθους ἀποθανὼν ὑπὸ Οἰνομάου τῶν Ἱπποδαμείας γάμων ἕνεκα· ἅτε δὲ ἀτυχήσαντα ἐν ἱπποδρόμῳ, βάσκανόν τε εἶναι τοῖς ἱππεύουσι καὶ οὐκ εὐμενῆ δαίμονα.*

Mortuorum animas eam quoque possessionem perficere Graeci arbitrabantur, quae ita ostendebatur, ut numen, postquam hominem intravit, non animum, sed corpus infligeret; qua de re hoc loco copiose disserere supervacaneum est, cum p. 61 sq. hoc fecerim [1].

[1] Nemo certe est, quin sciat animas mortuorum ut omnia numina non modo intrando, sed etiam feriundo homines detrimento afficere. Hoc autem larvarum ictu eum praecipue morbum effici antiqui credebant, qui ex verbo *πλήττειν* nomen traxit apoplexia, cf. Rieß *Rhein. Mus.* XLIX (1894) 181. Huc

In his mediis numinibus multi etiam numerandi sunt inferioris classis dii, quales sunt verbi causa nymphae, satyri, morbi similesque, qui magna ex parte ceteris diis ut comites adiungi solebant, cf. v. c. Schömann-Lipsius l. s. II p. 156 sq. Cum autem terminus, qui est inter has duas classes, tam fluctuans sit, ut accurate constitui omnino non possit [1], de deterioris classis numinibus, quae ad tractatum spectant i. e. de nymphis et morbis, supra p. 65 sq. et 63 sq. verba feci.

Haec erant, quantum equidem video, veterum Graecorum media numina, quae possessionem efficiebant, quae numina omnibus certe temporibus magnum in populari religione obtinebant locum. Exeunte vero antiquitate daemonum opinionis vis magnopere augebatur, cuius rei primum auctores fuerunt orientales religiones, quae omnes malis daemonibus illustrissimam gravissimamque potestatem concedentes post Alexandri magni aetatem apud Graecos magis magisque propagari incipiebant. Omnibus autem orientis nationibus daemonum doctrinae subtilitate praestabant Assyro-Chaldaei (de eorum daemonibus accuratissime quaesivit v. d. Fossey *La magie assyrienne* p. 21 sqq.). Praecipue Persae qui eam rationem, quae vulgo *Dualismus* vocatur, induxerunt, cf. J. Cumont *Les religions orientales dans le paganisme romain* p. 183, quae ratio, cum, ut viri docti Cumont (l. s. p. 189) verbis utar, *tous les peuples primitifs se représentent la nature comme remplie d'esprits immondes et méchants, qui corrompent et torturent ceux qui troublent leur repos . . ., donna à cette croyance universelle, avec un fondement dogmatique, une puissance inouïe.* Deinde etiam Graecorum philosophiae aliquid attribuendum esse puto. Philosophi enim ex Platonis aetate daemonum doctrinam exaedificare coeperunt: malis daemonibus — bonos daemones, quod ad tractatum minime pertinent, non respicio —, qui apud multos philosophos ut apud Xenocratem (cf. Heinze

---

spectant, quae narrat τροφεύς ille apud Lucian. Ocyp. v. 105 sqq. de Ocypi morbo: ἦλθεν μὲν οὖν τὸ πρῶτον ὑγιὴς ἐς δόμους, | φαγὼν δὲ πολλὰ καὶ πιὼν ὁ δυστυχὴς | κλίνης ὕπερθε καταπεσὼν ὕπνοι μόνος· | ἔπειτα νυκτὸς διυπνίσας ἐκραύγασεν | ὡς δαίμονι πληγείς, καὶ φόβος πάντας λάβεν.

[1] Ceterum antiqui id facere numquam conati sunt, cf. R. Heinze *Xenokrates* (Leipzig 1892) p. 89.

l. s. p. 83), in recentiorum Stoicorum disciplina (ibid. p. 108), apud Alexandrum Neopythagoricae scholae sectatorem (ibid. p. 111) mortuorum animae erant, omnia mala, quae in mundo acciderunt, attribuebantur, et ad eos referenda esse ea sacra, quae ad deorum iram averruncandam fierent, iam Xenocrates demonstrare studuit (ibid. p. 83). Tantum igitur aberat, ut philosophi popularem daemonum opinionem refutarent, ut eam reciperent rationibusque confirmarent. Haec autem doctrina, si consideras, quam multi philosophi hellenistica quae dicitur aetate non modo scholarum institutis, sed etiam contionibus et tractatibus popularibus placita sua propagare studuerint, cf. Wendland l. s. p. 37, 39 sqq., fieri non potuisse concedis, quin paulatim ex gymnasiis in loca humiliora descenderet veteremque illam superstitionem exigua certe ex parte dirigeret.

Quomodo autem orientalium religionum et philosophiae vis apparuit? Nempe primum daemonum opinio apud Graecos tantopere est aucta, ut exeunte antiquitate omnes fere horum numinum timore perstrictos videamus, cf. Wendland l. s. p. 123 sqq. At non solum propagabatur, sed etiam mutabatur Graecorum superstitio. Considerandum est enim orientalium religionum et philosophiae malos daemones id unum spectare, ut hominibus damnum apportent, cum populares Graecorum daemones ut omnino omnia numina ea sint natura, *dass die Kraft zu segnen und zu heilen unzertrennlich ist von der zu schaden und zu vernichten und umgekehrt, dass daher auch in jeder Gottheit beide entgegengesetzte Seiten vereinigt sind* (O. Jahn *Berichte d. sächs. Ges. d. Wissensch.* VII 1855, 61). Multos certe posterioris aetatis daemones illam philosophiae et orientalium religionum daemonum naturam accepisse manifestum est; sed singula perspici et enodari nescio an non possint vel maxima sagacitate adhibita (cf. Wendland l. s.). Utcumque autem res se habet, hoc unum satis certe constat: daemones posteriore aetate multiplicati et conversi veteres deos magna ex parte, ut ita dicam, possessionis opinione expulerunt. Concedendum est quidem tam diu, quam Graeci deorum opinione imbuti erant, deos ipsos aptos habitos esse, qui possessionem mitterent et sanarent — ita usque ad quartum p. Chr. n. saeculum Hecatae mysteria Aeginae celebrata a possessis

visitari solebant (cf. Rohde l. s. II p. 80, 1) —; vulgo autem postea opinabantur homines Graeci daemones et non deos possessionis auctores esse, quod optime probatur papyris magicis, Cyranidibus aliisque libris, qui, cum lymphationis remedia offerentes cotidiano usui servire vellent, popularem opinionem respicerent oportebat; hi enim libri semper loquuntur de daemonibus expellendis vel propulsandis.

III. De sanandi rationibus

Iam quaeramus, quomodo Graeci se ab illis sacris morbis, quorum p. 55 sqq. mentio facta est, liberaverint vel defenderint. Ac primum quidem deorum propria natura supra adumbrata Graecis possessionis remedium praebebat. Ita, ut pauca exempla afferam, is ab insania liberari et certe defendi quoque se posse credebat, qui Dionysi sacra colebat. Liberi patris sacra ad purgationem animi pertinuisse (Servius ad georg. I 166) nos docet Plato (p. 7) repudians *βακχείαν* Dionysi, quam Dionysotelestae *καθαρμούς* putarent; Dionysus est, ut ait Schol. ad Pindarum (p. 3), *καθαρτικὸς τῆς μανίας*. Idem valebant magnae Matris sacra: Cybele dicitur a Diogene (p. 6) *θεὸς ὑμνῳδὸς ἰατρός θ' ἅμα* et a scholiasta modo memorato *καθάρτρια τῆς μανίας*.

Fuerunt etiam mysteria, quae hoc ipso consilio fierent, ut insania prohiberetur et sanaretur. Ita quotannis Aeginae mysteria Hecatae celebrabantur, cf. Lucian. navig. 15, ubi Lycinus quidam narrat: *καίτοι πρῴην καὶ ἐς Αἴγιναν ἐπὶ τὴν τῆς Ἐνοδίας τελετὴν . . . ἐν ἡλίκῳ σκαφιδίῳ πάντες ἅμα οἱ φίλοι τεττάρων ἕκαστος ὀβολῶν διεπλεύσαμεν*. Pausan. II 30, 2: *θεῶν δὲ Αἰγινῆται τιμῶσιν Ἑκάτην μάλιστα καὶ τελετὴν ἄγουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος Ἑκάτης, Ὀρφέα σφίσι καταστήσασθαι τὴν τελετὴν λέγοντες*. Libanius in orat. pro Aristoph. p. 426 laudat Menandrum quendam, quod erat *φίλος Ἑκάτῃ πλέων μὲν ἐς Αἴγιναν ὑπὲρ τῶν ἐκείνης ὀργίων, κορυφαῖος ὢν τοῦ θιάσου*, quae lustralia fuisse eoque Eleusiniis dissimilia intellegitur ex Aristophanis vesp. v. 122 (p. 5), ubi Philocleo, ut ab insania liberaretur, Aeginam ductus dicitur (Lobeck *Aglaophamus*

p. 242). Etiam Corybantes, qui non solum furoris auctores, sed etiam *φόβων ἀποπαύστορες δεινῶν, φαντασιῶν ἐπαρωγοί* (hymn. Orphic., p. 9) habebantur, mysterio, vulgo *κορυβαντισμός* appellato (Hesych., p. 25), colebantur, quod magno cum tympanorum strepitu celebratum (Aristoph. vesp. p. 5, 2; Plato legg., p. 6) *μανίας κάθαρσιν* efficere antiqui credebant (Plato l. s.; Schol. ad Aristoph. l. s.; Hesych. l. s.), cf. Immisch l. s. p. 1616.

Cum autem Graeci se a morbis, quos dii iis inflixerant, liberare volebant, deos invocare vel mysteria visitare non oportebat: multo simplicius remedium habebant i. e. artem magicam, quae ut apud omnes gentes etiam apud Graecos ab antiquissimis temporibus exercebatur, cf. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*. Ita, ut nonnulla exempla afferam, iam Homerus incantationes ad sanguinem prohibendum novit τ 456 sqq.: Ulixem, qui in venatione vulneratus est, *Αὐτολύκοιο παῖδες φίλοι ἀμφεπένοντο, | ὠτειλὴν δ' Ὀδυσῆος ἀμύμονος ἀντιθέοιο | δῆσαν ἐπισταμένως, ἐπαοιδῇ δ' αἷμα κελαινὸν | ἔσχεθον*; Plato Theaet. 149 CD *ἐπῳδῶν* mentionem facit, quae dolores parientium vel augeant vel prohibeant[1]. Ad hanc antiquissimam superstitionem postea multum attribuisse constat orientales nationes, quorum ars magica non modo, ut apud Graecos aliasque gentes, erat magna remediorum copia sine ratione et ordine conserta, sed *un système cohérent de doctrines, . . . une discipline occulte et savante, . . . un enseignement sacerdotal* (Cumont l. s. p. 225; cf. etiam Wendland l. s.). Cum autem libri, ex quibus Graecorum artem magicam cognoscimus, fere omnes exeunte antiquitate scripti sint[2], eorum labor certe in

[1] Copiose de hac re scripserunt Welcker *Kl. Schriften* III 64 sqq. et Rieß l. s.

[2] In his maximi sunt momenti magici libri, quales sunt papyri magicae et Cyranides. Eiusmodi litterarum posteriore aetate saepius mentio fit: apud Lucian. Philops. 31 Arignotus, Pythagoricae scholae sectator, narrat, quomodo daemonem domo quadam expulerit: *ἐγὼ δὲ ἐπεὶ ταῦτα ἔκουσα, τὰς βίβλους λαβὼν — εἰσὶ δέ μοι Αἰγύπτιαι μάλα πολλαὶ περὶ τῶν τοιούτων — ἦκον ἐς τὸν τοιοῦτον.* Origen. c. Cels. IV 33 (p. 41) memorat *μαγικὰ συγγράμματα*; Celsus (apud Orig. l. s. VI 40, p. 42) quibusdam Christianis crimini dat, quod habent *βιβλία βάρβαρα δαιμόνων ὀνόματα ἔχοντα καὶ τερατείας.* Talia apud Graecos iam pridem conscripta esse videntur; veteres

vanum cedit, qui omnino enucleare sibi proponunt, quid in Graecorum arte magica orientalibus nationibus adiudicandum sit. Qua de causa hac re neglecta singula possessionis remedia, quae in libris supra memoratis aliisque scriptis inveni, enumerare in animo habeo [1].

In Graecorum ut omnium veterum nationum arte magica illustrissimum et paene principem locum obtinebant incantationes, id quod minime est mirum. Antiqui enim homines verba non arbitrabantur inanem sonum, sed magnam iis attribuebant vim [2], qua de causa vel eo procedebant, ut nomina idem esse putarent ac res nominibus significatas eumque rem ipsam possidere dicerent qui nomen eius sciret (A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 110 sqq.; Fossey l. s. p. 95 sq.; Heim l. s. p. 465; Reitzenstein *Poimandres* p. 4). Quae cum ita sint, facile est intellectu, cur ex quinto a. Chr. n. saeculo viri docti diligentissime quaesiverint, rerum nomina utrum *φύσει* an *θέσει* exstarent (afferre sat est W. Kroll *Alte Taufgebräuche*, *Archiv f. Religionswissensch.* VIII, *Beiheft* p. 52), quam quaestionem etiam tertio p. Chr. n. saeculo Origenes ponit et ita solvere studet, ut dicat sacra cuiusvis nationis magorum verba tam magnam vim habere, quod *οὐχ ἐπὶ τῶν τυχόντων καὶ γενητῶν κεῖται πραγμάτων* (sacra illa verba), *ἀλλ' ἐπί τινος θεολογίας ἀπορρήτου, ἀναφερομένης εἰς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν* (c. Cels. I 24, p. 39), quo modo fiat, ut nomina, de quibus est quaestio, in alienam linguam versa nihil efficiant (c. Cels. I 25, p. 40; V 45 p. 41). Sententiam eorum, qui nihil

---

enim Graecorum *μάντεις* incantamenta adhibuisse Plato polit. II p. 364 B docet secundum libros, quorum *ὅμαδον παρέχονται Μουσαίου καὶ Ὀρφέως* (ibid. E).

[1] Cum, ut supra vidimus, morbos ita exsistere crederetur, ut daemon aliquis in hominem intraret, per se omnia remedia, quae morbis sanandis serviunt, huc pertinent. Quae omnia enumerare cum neque possem neque vellem, in ea tantum animum adverti, in quibus ipsi daemones expellendi vel propulsandi memorantur. Multa alia morborum medicamina collecta habemus apud E. Rieß, Pauly-Wissowa s. v. *Aberglaube*; R. Heim, *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX (1891) 465 sqq.; G. Kropatscheck *De amuletorum apud antiquos usu*, Diss. Monast. 1907; Abt *Die Apologie d. Apuleius* (Relig.-Gesch. Vers. u. Vorarb. IV 2) passim.

[2] Cf. illud Ovid. fast. I v. 192: *dictaque pondus habent.*

referre dicunt, quo nomine summus deus invocetur, refutat Origenes exhort. ad martyr. 46: *πρὸς οὓς λεκτέον, ὅτι ἔστι τις καὶ περὶ ὀνομάτων πραγματεία βαθυτάτη καὶ ἀνακεχωρηκυῖα, ἥντινα ὁ συνεὶς ὄψεται, ὅτι, εἴπερ ἦν θέσει τὰ ὀνόματα, οὐχ ἥπτήκουσαν ἂν οἱ καλούμενοι δαίμονες.* Quibus rebus praemissis ad propositum revertamur et singulas incantandi rationes exponamus.

Magus iubet daemonem exire ex possesso corpore. In incantamento pap. Par. v. 1227 sqq. legitur (p. 9): *ἔξελθε δαῖμον, ὅστις ποτ' οὖν εἶ, καὶ ἀπόστηθι ἀπὸ τοῦ δεῖνος ἄρτι ἄρτι, ἤδη. ἔξελθε δαῖμον κτλ.* Eodem spectant et formula med. Plin. (p. 26): *recede daemon, teleteni veniunt,* et fortasse etiam illi *λόγοι ἡμερώτεροι,* quibus Theosebius quidam apud Damascium (p. 25), priusquam *ὅρκοι* vis adhibetur, daemonem exire cogit.

Magus maledicta conicit in daemonem. Armenius ille exorcista apud Psellum (p. 54) initio incantationis multis conviciis lacessit daemonem.

Magus minitatur daemoni. Lucianus (p. 16) de notissimo exorcista verba facit, qui *ὅρκους ἐπάγων, εἰ δὲ μὴ πεισθείη, καὶ ἀπειλῶν ἀπελαύνει τὸν δαίμονα.* Armenius magus modo memoratus gladium destringit et daemonem se concisurum dicit. Eiusmodi minae non modo in exorcismis, sed etiam in aliis incantamentis magicis adhibentur; exempli gratia affero pap. Lugd. I 384 IV v. 15 sqq., ubi *Ἀγαθὸς Δαίμων,* ut somnium mittat, aditur; magus finem facit precandi dicens 31 sqq.: *ἐξορκίζω σε τὴν δύναμίν σου, τὸν μέγαν Θεὸν Σιὰθ, τὴν ὥραν, ἐν ᾗ ἐτέχθης μέγας Θεός, τὸν Χρ. τὸν Θεὸν Θεῶν, τὰ τξε' ὀνόματα τοῦ μεγάλου Θεοῦ, πορευθῆναι πρὸς τὸν δεῖνα ἐν τῇ ἄρτι ὥρᾳ, ἐν τῇ ἄρτι νυκτὶ καὶ λέγειν αὐτῷ κατ' ὄναρ τάδε. ἐάν με παρακούσῃς καὶ μὴ πορευθῇς πρὸς τὸν δεῖνα, ἐρῶ τῷ μεγάλῳ Θεῷ. κλείσας σε κατακόψει μελεϊστὶ καὶ τὰ κράτεά σου δώσει φαγεῖν τῷ ψωριῶντι κυνὶ τῷ ἐν ταῖς κοπρίαις καθημένῳ.* Ceterum significare licet conviciorum minarumque vim eo contineri, quod daemones timidi habentur, cf. Heim l. s. p. 479[1].

[1] De minis quibus di daemonesve ut pareant coguntur v. A. Abt l. l. p. 48.

Daemon adiuratur per numen, cuius potestas maior habetur quam daemonis: per *anulum Salomonis* pap. Par. (p. 11); per *solis radios* Damascius (p. 25); *per deum Iudaeorum* Damasc. (p. 25), qui vocatur in incantamentis *θεὸς Ἀβραάμ, θεὸς Ισαάκ, θεὸς Ἰακώβ*[1], Origen. c. Cels. I 22 (p. 39), IV 33 (p. 41), V 45 (ibid.); *θεὸς Ἰσραήλ* Origen. ibid. I 22 (p. 39), *Ἀδωναΐ* Origen. ibid.; per *Iesum Christum, θεὸν τῶν Ἑβραίων* pap. Par. (p. 11).

Numen ipsum imploratur, ut a daemonis impetu liberet vel defendat. *Amor* longa incantatione cogitur *πάρεδρος*[3] esse mago eumque a daemonibus defendere: pap. Lugd. I 384 (p. 12). *Ἀκέφαλος θεός*, fortasse gnosticorum quoddam numen universale, initio aditur a mago, ut ei omnes daemones subiciat: pap. Lond. 46 (p. 14), deinde ut possessum quendam a daemone liberet: ibid. (p. 13 sq.). *Eraclea planta*, priusquam ut amuletum portatur, precatione implorанda est: cod. Bonn. 218 (p. 26).

Narratur historia, de qua incantandi ratione v. d. Wuttke *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*[2] (1900) § 226 dicit haec: *Diese Formeln befehlen nicht, oder schliessen höchstens mit einem Befehl, sie reden nicht an, sondern sie erzählen, und immer etwas, was mit dem zu besprechenden in einer gewissen gleichlautenden Beziehung steht, entweder aus der hlg. Geschichte und Sage, oder aus dem Gebiete der kirchlichen oder natürlichen Wirklichkeit oder auch der dichtenden Phantasie.* Quam vetus hoc incantandi genus sit, nos docet Herodot. I 132, qui de Persis refert: *μάγος ἀνὴρ παρεστὼς ἐπαείδει θεογονίην, οἵην δὴ ἐκεῖνοι λέγουσι εἶναι τὴν ἐπαοιδήν.* Huc spectant pap. Par. (p. 11 sq.), ubi nonnullae Hebraeae historiae res memorantur; med. Plin. (p. 26): ut daemones propulsentur, dicitur: *daemonia quoque in publico cadunt*; pap. Par. (p. 11): daemon, ut nomen suum dicat, adiuratur *κατὰ τῆς σφραγῖδος, ἧς ἔθετο Σολομὼν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν Ἱερεμίου καὶ ἐλάλησεν.*

[1] Hae formulae etiam in tabella quadam plumbea leguntur, v. R. Wuensch *Antike Fluchtafeln* (Lietzmann *Kleine Texte* 20) p. 21: *ὁρκίζω σε δαιμόνιον πνεῦμ(α) τὸ ἐνθάδε κείμενον τῷ ὀνόματι τῷ ἁγίῳ Αωθ Αβ[α]ωθ, τὸν θεὸν τοῦ Ἀβρααν καὶ τὸν Ἰάω τὸν τοῦ Ἰακού(β) . . θεὸν τοῦ Ἰσραμα* (pro *Ἰσραήλ*).

[2] De *παρέδρου* opinione cf. Reitzenstein l. s., praecipue p. 223, 2.

Dicuntur Ephesia grammata, i. e. mystica verba obscura, quibus magna vis attribuitur. Antiqui sex tantum nominibus hoc nomen dederunt, nos autem omnia magica vocabula ita appellare consuevimus, cf. Kuhnert, Pauly-Wissowa s. v. *Ephesia grammata.* Haec verba nobis occurrunt apud Plutarch. (p. 8), qui possessos a magis iussos esse dicit illa verba sibi pronuntiare. Passim habemus Ephesia grammata in papyris magicis, ubi vel ut gnosticorum deorum nomina adhibentur ut in pap. Lugd. I 395 (p. 13) et in pap. Lond. 46 (ibid.), vel ut ornamenta incantamentis inseruntur. Ephesia grammata respicit etiam Xenoph. Ephes. (p. 19 sq.), cum loquatur de magis, qui dicunt *φωνὰς βαρβαρικάς*, Ps. Clemens (p. 36), qui opprobrio dat paganorum exorcistis, quod *venantes eloquentiae famam* terribilibus verbis eorum, qui adsint, animos perturbent. Saepius denique mentio fit horum verborum apud Originem. C. Cels. I 6 (p. 39) et VI 40 (p. 42) refutatur Celsus, qui dixerat Christianos valere aliquid daemonum nominibus, quae in magicis libris scripta essent; ibid. I 24 (p. 39 sq.) exponitur re vera daemonibus nomina esse, quae, prout illi domicilium habeant, varia sint.

Non modo autem dicta, sed etiam scripta verba vim habere per se intellegitur. Ita fit, ut certa verba in certa materia (de qua accuratius infra) exarata vel daemones expellere, vel, si ut amuleta portantur, propulsare posse putentur, cf. Kropatscheck l. s. p. 29 sqq. Papyri magicae complura exempla praebent talium amuletorum, quae usui sunt vel quolibet tempore (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; pap. London 121, p. 15) vel in exorcismis (pap. Par., p. 10; ibid., p. 11), vel in aliis incantationibus (pap. Par., p. 10)[1]. In omnibus fere his amuletis leguntur Ephesia grammata (pap. Par., p. 9; ibid., p. 10; ibid., p. 11; pap. Lond. 121, p. 15), quibus vel pauca verba (*ἀπάλλαξον* pap. Par., p. 9; *φύλαξον τὸν δεῖνα* ibid., p. 10; *διαφύλασσέ μου τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν ὁλόκληρον ἐμοῦ τοῦ δεῖνα* pap. Lond. 121, p. 15), vel longius incantamentum (pap. Par., p. 10) adduntur. Etiam tres versus Homerici amuletum praebent (pap.

[1] Amatorium est incantamentum.

Par., p. 10), quod, si consideras, quam singularem in superstitione locum obtinuerint Homeri et Vergilii versus (Wessely *Denkschr. d. kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien*, phil.-hist. Klasse XLII 1893, 6 sqq., Kropatscheck l. s.), minime mirari potes[1].

Deinde daemones expelluntur, quod actiones daemonibus molestae fiunt.

Magus apparet daemoni. Hoc praeceptum certe non nisi eos respicit, qui aliqua de causa tam magna vi sunt praediti, ut daemones eos tolerare non possint. Ita Firmic. Mat. (math., p. 23) hanc singularem virtutem adscribit iis, qui dum Mars in nono loco versatur, nascuntur.

Daemoniacus adspicitur. Ita Apollonius apud Philostrat. (p. 20 sq.) eicit daemonem ex puero possesso. Haec daemones fugandi ratio posita est in eo, quod quorundam hominum adspectus valentissimus habebatur, qua ex opinione fluxit etiam fascini superstitio, quam in meridianis regionibus nostris quoque temporibus valde florere inter omnes constat, cf. O. Jahn *Über den Aberglauben des bösen Blickes bei den Alten, Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss.* 1885 p. 28 sqq.; Daremberg-Saglio s. v. *Fascinum.*

Gestus aguntur, ut daemoni terror iniciatur, cf. quae dixi p. 78 de daemonum timiditate et vide K. Sittl *Die Gebärden der Griechen und Römer* p. 116 adn. 6 et 7. Armenius magus, de quo Psellus (p. 54) verba facit, accedit ad feminam graviter aegrotantem et gladium destringit.

Homo possessus afflatur, i. e. magus suum ipsius *πνεῦμα* transfert in corpus eius, quem sanare vult, cf. A. Dieterich *Abraxas* p. 141 a.; *Mithrasliturgie* p. 116 sqq.; Radermacher *Rhein. Mus.* LX (1905) 315; Wünsch *Hess. Blätter für Volksk.* I 134. — Eodem modo inditur *πνεῦμα* apud Ioann. XX 22: *καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησεν καὶ λέγει αὐτοῖς· λάβετε πνεῦμα ἅγιον.* — Ita corpus daemoniaci expletur spiritu sufflantis et daemon exire cogitur. Hoc remedium adhibetur in pap. Par. (p. 12), ubi praescribitur afflare exorcizandum *ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν ποδῶν ἀφαιρῶν τὸ φύσημα ἕως τοῦ προσώπου.*

[1] Vide exorcismum posteriore tempore undecimo Odysseae libro insertum, de quo egit R. Wuensch *Arch. für Rel. Wiss.* XII (1909) 2 sqq.

Aegrotus verberibus mulcatur, quibus daemonem, non daemoniacum vexari certe putabatur. In pap. Par. (p. 10) magus flagellat daemonem virgula oleagina; Porphyrius (p. 22) morem fuisse nos docet daemones ex templis eicere *διὰ τῆς τοῦ ἀέρος πληγῆς*[1]. Huc quadrat etiam oraculum, quod nobis tradidit Porphyrius apud Euseb. XIV 2 p. 120 Steph. 202 C Vig.: Hecatae imago describitur, quae malos daemones fugat[2]; in fine legimus: *δεινὸν ἀμφὶ κρᾶτα δρῦς | αἰόλῃ τε κλεὶς ὁμοῦ | καὶ τὸ δαιμόνων κράτος | μάστιγος ψόφος πολύς.*

Magnus strepitus movetur. Hoc propulsationis genus ubique usitatum, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 40 sq., apud Graecos praecipue ita exercebatur, ut aes vel ferrum iceretur, cf. Rohde l. s. II p. 77, 2. Ab Alexandro Aphrod. (p. 22) docemur homines sole et luna deficientibus aes et ferrum ad daemones fugandos movisse, quod efficere vult certe etiam crepitus ille dissonus in lunae deliquiis factus. de quo referunt Plinius nat. hist. II 54; Livius, XXVI 5, 6; Tacitus, ann. I 28; Lemuriorum tempore Romani larvas propulsare solebant eo, quod Temesaea concrepabant aera: Ovid. fast. V 441 sq., cf. etiam *Ann. dell' Inst.* 1875 p. 59; *Journ. hell. stud.* XXII p. 14. Huius superstitionis exemplum habemus etiam in Vetere Testamento, I. Sam. 14 sqq., cf. Flav. Ioseph. (p. 7): cum Saul a daemone vexetur, David arcessitur, ut fidibus canens regis daemonem pellat.

Similiter ac verba etiam actiones in materia quadam exprimi solebant, ut in perpetuum usui essent. Eiusmodi amuleta complura reperta sunt, quae describit Riess, Pauly-Wissowa s. v. *Amulett.* Equidem exemplum non inveni in litteris.

Adhuc possessionis remedia enumeravi, quae ex verbis et quibusdam humanis actionibus vim suam ceperunt. Restat, ut de rebus magicis ad daemones fugandos aptis verba faciam, quas physicorum more in fossilia et plantas et animalia divisas perspicere volo. Ex fossilibus memorata inveni

---

[1] Hoc iam Herodoto notum erat, I 172.

[2] Hecate ut daemonum expultrix in sacello pro foribus ab antiquis poni solebat, cf. Lobeck l. l. p. 1336 sq.

nonnullos lapides: Ps. Plutarchus (p. 9) mentionem facit *lapidis fabae similis in Nilo flumine reperti*, qui, si possesso homini affertur, daemonem fugat; pap. Lugd. I 384 (p. 12 sq.) suadet possessis, ut portent *lapidem heliotropum*, qui ita sit praeparatus, ut in priore latere serpens caudam ore tenens[1] et intra serpentem cantharus splendore circumfusus, in averso latere sacrum nomen incisa sint; Cyranid. I 5, 9 (p. 17) commendant lapidem, *cuanthes* appellatum, qui Veneris effigie incisa cum aliis rebus magicis portatur; Vegetius I 20 (p. 24) praescribit *lapidis gagatis masculi*, *lapidis gagatis feminae*, *lapidis haematitis*, *lapidis sideritis*, *lapidis argyritis* certam quandam copiam commixtam cum aliis rebus comburere, ut odore daemon compellatur; praeter hos lapides adhibetur etiam *lapis galactites* in simili mixtura apud Veget. III 12 (p. 24 sq.), qua daemoniacus ita suffitur, ut cooperto eius capite ad fumum per os naresque suscipiendum unum mixturae cochleare vivis carbonibus adspergitur. Ceterum suffimentis daemonum vim propulsari inveterata apud antiquos erat opinio: de Aegyptiis cf. Cumont l. s. p. 111, de Assyro-Chaldaeis Fossey l. s. p. 74, de Iudaeis Iustin. dial. c. Tr. 85 (p. 32), de Christianis Kroll l. s. p. 37. Huius opinionis ratio perspicua est: fumus suffimentis evocatus daemonibus tam molestus habebatur, ut, cum per os et nares daemoniaci invaderet, daemonem exire cogeret.

complura metalla. *Ferrum*: terrum a daemonibus timeri probat Schol. ad λ 48: *κοινή τις παρὰ ἀνθρώποις ἐστὶν ὑπόληψις, ὅτι νεκροὶ καὶ δαίμονες σίδηρον φοβοῦνται.* Cf. etiam Norden, comm. ad Aen. VI p. 201; Grimm *Deutsche Mythologie* p. 923; Frazer *Rameau d'or* I p. 271. Ita praescribit pap. Par. (p. 10) *lamnam ferream*, in qua scripti sunt versus Homerici supra memorati; apud Lucian. Philops. (p. 16) Arabs quidam magus dedit Eucrati *anulum* ad daemones arcendos aptum, qui *factus est ex ferro* crucibus deprompto; Cyranid. II 15, 6 (p. 18) parvum asini freni anulum in digito portandum commendant.

---

[1] De hac solis imagine egit Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVI (1887) 769.

aes: aes crudum adhibetur in Veget. suffimentis.

plumbum album: in pap. Par. (p. 10) scribitur in *lamna ex plumbo albo facta* carmen magicum, quod amuletum, dum exorcizatur, daemoniacus, post exorcismum, ne daemon eiectus magum detrimento afficiat, magus portat; eius quoque amuleti, quod describitur in pap. Lond. 121 (p. 15), materia est plumbum album [1].

argentum: amuletum modo memoratum eandem habet vim, si pro plumbo albo sumitur argentum, ibid.

aurum: idem ibidem valet aurum; hoc metallum desideratur etiam in suffimento Veget. I 20 (p. 24), eodemque loco mentio fit balucis [2].

salem: sal Hammoniacus usui est apud Veget. III 12 (p. 24 sq.); una cum sale Cappadoco ibid. I 20 (p. 24).

minium: Ephesia grammata et incantamentum scribuntur minio pap. Par. (p. 10).

sulfur: Vegetii mixturae continent sulfur vivum; pap. Lugd. I 395 (p. 13) praescribit una cum bitumine naribus daemoniaci afferre. Haec daemones fugandi vis, quam sulfur habet apud antiquos, certe tribuenda est odori, quam cum comburitur spargit, cf. Schömann-Lipsius l. s. II p. 375 et quae adnotavi de suffimentorum virtute p. 83.

bitumen: bitumen Iudaicum adhibet Vegetius in suffimentis saepius memoratis; cum sulfure usui est bitumen pap. Lugd. I 395 (p. 13); cum vino commixtum med. Plin. (p. 26). De bituminis vi magica idem ac de sulfuris dicendum est; constat enim bitumen, praesertim cum teritur, gravi odori esse, cf. Meyer *Konversat.-Lex.* s. v. *Asphalt.*

---

[1] Exorcismus quidam variorum malorum, inter quae et Epaphus daemon est, in plumbo scriptus editus est a R. Wuensch *Rhein. Mus.* LV (1900) p. 73 sqq.; quem eam quoque ob rem commemoravi, quod vetustissimum Ephesiarum litterarum exemplum praebet; quarto enim a. Chr. n. saeculo scriptus videtur esse.

[2] Ut argentum et aurum in libris commendantur, quae adhibeantur pro amuletis, ita revera magnus numerus amuletorum repertus est ex auro argentoque factorum. Collegit ea M. Siebourg *Bonner Jahrbücher* CIII 123 sqq.; unum argenteum addidit R. Wuensch *Arch. für Rel.-Wiss.* XII (1909) p. 24 sqq., in quo legimus *ἀπέλασον ἀπὸ Ῥουφίνης τὴν ὑπόθεσιν* h. e. febris daemonem.

Sequitur, ut de plantis loquar; memorantur

totae plantae. Ante exorcismum, quem legimus in pap. Par. (p. 11) coqui oportet *σάμψουχον* una cum planta, quae vocatur *βοτάνη μαστιγία*[1]. *Laurus* tantam vim habet, ut loco, ubi exstat, nullus daemon appropinquare possit: Ioann. Lydus (p. 25), Geoponic. (ibid.). Ita factum est, ut saepissime in ostiis insereretur laurus *gratissima domibus, ianitrix Caesarum pontificumque*, Plin. nat. hist. XV 127[2]. *Herba paeonia* lunaticum sanat, cum ad collum aegroti suspenditur: med. Plin. (p. 25 sq.). *Herba heliotropium*, quae septimo decimo post interlunium die sumpta est, ad daemones arcendos super limen ponitur vel in ventrali portatur. In cod. Bonn. 218 (p. 26 sq.) commendantur *parthenicon, caristellum, bubastes, artemisia*. Quae plantae una cum radicibus et semine ante solis ortum extractae ita domi ponantur, ut is, qui intret, eas tangat; qui autem a daemonibus tutus esse velit, eas in manu portet. Eodem loco memoratur *eraclea*, quae, *antequam flos eius maturescat*, tollatur *ante solis ortum plenilunio dextra manu sine ferro laevaque absconsa* et cum usus veniat, precatione dicta in manu portetur.

radices. Radix *paeoniae* suffita vel irrigata portatur: Cyranid. I 3, 10 (p. 17); radix *erucae* coniungitur cum lapide, qui euanthes vocatur: ibid. I 5, 9 (p. 17); radix *ἠρυγγίου* portata daemones fugat: ibid. I 7, 2 (p. 17).

rami vel folia. In exorcismo, qui traditus est in pap. Par. 1227 sqq. (p. 9 sq.) septem *rami oleagini* usui sunt; sex rami, quorum summa pars infimae colligata est, ante daemoniacum iaciuntur, septimo homo possessus verberatur. Ne daemones incantationi cuidam obsint, portantur *lauri folia*: pap. Parth. I (p. 15).

lignum. In tabella ex *tiliaceo* ligno facta scribuntur carmen et Ephesia grammata: pap. Par. (p. 10).

medulla. Medulla *loti* coquitur cum aliis rebus ante exorcismum in pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) traditum. In

[1] Quae planta hoc loco respiciatur, intellegi non potest, cf. A. Dieterich *Abraxas* p. 188a.; fortasse *βοτάνη* illa *μαστιγία* in plantis fictis numeranda est, qualis est verbi causa panacea, qua omnes morbos sanari veteres credebant, cf. Forbiger ad. Aen. XII v. 419.

[2] Cf. de lauri vi magica Heim l. s. p. 508.

duobus Vegetii suffimentis desideratur medulla *cedrei*, in altero eorum (III 12) etiam medulla *taedae pineae*.

sucus. *Opopanax* usui est in Vegetii suffimentis; ibidem etiam *galbanum*.

semen et fructus. *Ὠχίμου* semen una cum aliis rebus cervi pelle involutum daemones eicit: Cyranid. I 24, 15 (p. 18); *cruda oliva* coquitur ante exorcismum pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.); *olivae oleo*, in quo scorpio positus erat, cervix et caput daemoniaci certis temporibus unguitur: Cyranid. I 24, 12 (p. 17).

Vertamur ad animalia, quibus antiqui possessionis remedia debebant. Ex animalibus aquatilibus memoratos inveni

γλάνεον, cuius ossa comburuntur: Cyranid. IV 1, 4 (p. 19).

ἴουλον: ibid. IV 9, 6 (p. 19): dentes eius ut amuletum portantur.

κυπρῖνον: ibid. IV 10, 6 (p. 19): cor et iecur eius suffimento usui sunt.

equuleum marinum, *caudam marinam*, *unguem marinum*, *uvam marinam*, *sepiam* (ossa eius mixturae adduntur): Veget. I 20 et III 12; *scillam marinam*, *pilam marinam*: Veget. III 12.

Sequuntur animalia aëria:

scorpio in oleo positus unguento magico servit: Cyranid. I 24, 12 (p. 17); scorpionis aculeus coniungitur cum *ὠχίμου* semine, supra memorato.

psittaci rostrum portatur: Cyranid. III 23, 2 (p. 19).

alcedo hispida una cum pennis assata comeditur: ibid. III 1 (p. 18 sq.).

passere idem fit: ibid. III 1, 5 (p. 18).

hirundinis cor coniungitur cum scorpionis aculeo et *ὠχίμου* semine: ibid. I 24, 15 (p. 18).

vulturis cor in pelle ligatum portatur: ibid. III 3, 5 (p. 19); idem fieri vult vulturi cod. Bonn. 218 (p. 26), postquam canna decollatus et carmine aditus est.

duo lapides, quos *aquila* in superciliis habere dicitur, in pelle ligantur et portantur ad collum gestati: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.).

pavonis sanguis bibitur: ibid. III 19, 4 (p. 19).

Priusquam pergamus, licet aliqua dicere de more sanguinem offerendi daemonibus. Porphyrius (p. 22) usum fuisse docet daemones ita placare et ex templis eicere, ut sanguis[1] iis sacrificetur. Hanc autem consuetudinem inde fluxisse manifestum est, quod larvae, cum sanguine carerent, huius *πνεύματος* cupidissimae habebantur, cf. Rohde *Kleine Schriften* II p. 242; Radermacher *Jenseits* p. 48, qua superstitione non modo orientales nationes (cf. Fossey l. s. p. 29; Cumont l. s. p. 320), sed etiam Graeci imbuti erant. Graecorum enim sententia animae, quibus iniuria allata est, irae explendae desiderio incensae eos homines, qui sibi obviam fiunt, irruunt atque acerbe interficiunt. Exemplum habemus apud Pausan VI 6, 7 sqq., qui de larva Temesaea narrat haec: *Ὀδυσσέα πλανώμενον μετὰ ἅλωσιν τὴν Ἰλίου κατενεχθῆναί φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἔς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς Τεμέσαν ὁμοῦ ταῖς ναυσί. μεθυσθέντα οὖν ἐνταῦθα ἕνα τῶν ναυτῶν παρθένον βιάσασθαι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἀντὶ τούτου καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσέα μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπώλειαν ἀποπλέοντα οἴχεσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνιέναι καιρὸν ἀποκτείναντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν τῇ Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν, ἐς ὃ ἡ Πυθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὡρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἴα, τὸν δὲ ἥρω σφᾶς ἐκέλευσεν ἱλάσκεσθαι κτλ.* Ad hanc Graecorum opinionem etiam pertinet, quod animae ut domina Hecate (cf. Orphica ed. Abel p. 294; Rohde *Psyche* II p. 81, 2), mortuorum carnem edere putabantur. Pausan. X 28, 7 tabulam describit, qua Eurynomus depictus est; quem Delphorum interpretes dicebant *δαίμονα εἶναι τῶν ἐν Ἅιδου . . . ., καὶ ὡς τὰς σάρκας περιεσθίει*

---

[1] *Πνεῦμα* appellat Porphyrius sanguinem, quo nomine opinionem respicit, quam apud antiquos late diffusam fuisse scimus. De Graecis et Romanis cf. G. Wolff, adn. ad Porphyr. philosoph. ex oracul. p. 148. Praeter hos afferre sat est Iudaeos, quibus praescriptum erat III Mos. 17, 10 sqq.: *καὶ ἄνθρωπος τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἢ τῶν προσηλύτων τῶν προσκειμένων ἐν ὑμῖν ὃς ἂν φάγῃ πᾶν αἷμα, καὶ ἐπιστήσω τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν ψυχὴν τὴν ἔσθουσαν τὸ αἷμα καὶ ἀπολῶ αὐτὴν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς· ἡ γὰρ ψυχὴ πάσης σαρκὸς αἷμα αὐτοῦ ἐστιν καὶ ἐγὼ δέδωκα ὑμῖν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἐξιλάσκεσθαι περὶ τῶν ψυχῶν ὑμῶν.*

τῶν νεκρῶν, μόνα σφίσιν ἀπολείπων τὰ ὀστᾶ. Priusquam ad id, unde digressi sumus, revertamur, monstrare licet hodie quoque in multis regionibus larvam vulgo *Vampyr* vocatam, i. e. animam mortui cuiusdam, ex sepulcro oriri et vivis sanguinem exsugere ab hominibus superstitiosis credi.

Deinde possessi sanantur, cum *feri anseris* stercore suffiuntur: Cyranid. III 22, 18 (p. 19).

Enumerantur animalia terrestria, quae apta sunt ad daemones propulsandos:

leonis pelle involvitur amuletum: cod. Bonn. 218 (p. 26 med.).

hyaenae pelle idem fit: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.)[1]; hyaenae vivae oculi evelluntur et purpureis filis bracchiis alligantur: Cyranid. II 20, 10 (p. 18)[2].

lupi pelle cooperitur amuletum: Cyranid. III 1 (p. 18 sq.); idem praescribit cod. Bonn. 218 (p. 26); dexter lupi oculus commiscetur cum quibusdam rebus magicis et portatur: Cyranid. I 7, 19 (p. 17); idem oculus solus occulte gestatur: ibid. II 11, 3 (p. 18).

phocae pellis ut amuletum adhibetur: ibid. IV 21, 3 (p. 19); amuletum abscondit: ibid. III 1 (p. 18 sq.); phocae cerebrum bibitur: ibid. II 21, 1 (p. 18) et IV 21, 9 (p. 19); et coagulum portatur: ibid. I 7, 20 (p. 17).

castoreum additur Vegetii suffimentis I 20 et III 12 (p. 24 sq.).

cervi medulla et cornu adhibetur in suffimento ibid. I 20 (p. 24) descripto; pellis cervi usui est in amuletum occultandum: Cyranid. I 24, 15 (p. 18).

ex priore pede *asini* anulus magicus perficitur: ibid. II 15, 1 (p. 18).

---

[1] Amuleta saepissime cooperiuntur, cf. p. 86 sub v. *semen et fructus*, ibid. sub voce *scorpio* et *hirundo*, ibid. sub voce *vultur* et sub voce *aquila*, hanc p. sub voce *lupus*. Quae res ea de causa fiebat, quod magna amuletorum pars obscena erat, vel quod accidere posse veteres credebant, ut amuleta, si viderentur, contraria vi magica irrita fierent, cf. Riess, Pauly-Wissowa s. v. *Amulett*; Fossey l. s. p. 112.

[2] De filorum versicolorum vi magica cf. Wolters *Faden und Knoten als Amulett*, *Archiv f. Religionswissensch.* VIII *Beiheft* p. 19.

in *rhinocerotis* naribus vel cornu lapis est; qui eum portat, tutus est a daemonibus: ibid. II 17, 2 (p. 18).

IV. Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit

Popularis de possessione opinio nondum plane exhausta est iis, quae adhuc exposui; constabat enim inter omnes a daemonibus in exorcismis miras quasdam res perfici. Ac primum quidem opinabantur homines superstitiosi daemones loqui humana voce vel sua sponte: pap. Lugd. I 395 (p. 13) daemones locuturos esse profitetur, si magno dei nomine pronuntiato sulfur et bitumen daemoniaci naribus afferuntur. Ubi mater possessi illius pueri apud Philostratum (p. 20) Brachmanas, ut puerum sanent, adire vult, daemon, qui puerum concutit, quis et cuias sit narrat, et si manere possit, puerum divitiis redundaturum, si minus, interiturum dicit; in altero, quem Philostratus refert exorcismo (p. 20 sq.), daemon, cum ab Apollonio adspicitur, magnum tollit clamorem et se exiturum et in neminem umquam intraturum pollicetur; daemon ille, quem Theosebius apud Damascium (p. 25) eicit, vereri se deos et Theosebium dicit.

Vel respondere ad interrogata putantur daemones: in incantatione pap. Par. 3007 sqq. (p. 11 sq.) daemon identidem iubetur dicere quis sit; Lucianus (p. 16) ludibrio habet homines, qui credant Syrum quendam exorcistam tantum valere, ut daemones, cum ab eo interrogentur, respondeant vernacula lingua. Haec tam mira superstitio non difficilis est intellectu. Certe enim non daemon loquitur, sed daemoniacus ipse, cuius verba magis vel minus dira voce expressa iis, qui aderant, terrorem iniciebant; ita explicandam esse narrationem daemonis apud Philostratum (p. 20) scriptor ille superstitiosissimus ipse concedit, cum daemonem puero possesso interprete usum esse dicat. Fieri etiam potuisse pro certo habendum est, ut homines fraudulenti populari opinione nisi mutata voce vel ex ventre loquentes ipsi responsa darent.

At non modo loqui, sed etiam alias terribiles res

daemones facere vulgo credebatur; ita opinio erat daemonem ex corpore eiectum ulcisci exorcistam, quod probatur amuletis, quibus magus utitur in exorcismis, cf. Kroll *Anal. graec.* p. 13; Kropatscheck l. s. p. 13. Afferre sat est pap. Par. (p. 9 sq.), ubi magus iubetur post incantationem induere amuletum, quod in exorcizando portavit daemoniacus. Superstitionis modo memoratae exemplum habemus etiam apud Philostratum (p. 20 sq.), qui daemonem, postquam pueri corpus reliquit, Apollonii iussu columnam, quae in propinquo erat, evertentem inducit. Leviter tetigisse sufficit hanc quoque opinionem fluxisse ex populari errore, a magis omnis generis artibus nutrito.

V. De exorcistis

Ex antiquissimis temporibus apud Graecos fuisse homines constat, qui — saepius certe bona fide — artissimo cum numine vinculo coniunctos et singulari vi praeditos se esse professi si quis a daemone correptus videbatur, visitari et consuli solebant. Apud Homerum eiusmodi homines reges ipsi sunt: Autolyci filii, incantandi artis periti, carmine Ulixis vulnus sanant, cf. supra p. 76. Horum autem medicorum numerus et auctoritas valde augebatur septimo vel sexto ante Chr. n. saeculo, i. e. ea aetate, qua Dionysi cultu in Graecia vulgato religiones tantopere crescebant; constat enim permultos viros iis temporibus exstitisse, qui *μάντεις*, vel *ἀγύρται*, vel *καθαρταί* appellati non solum a numine inspirati futura prospiciebant, sed etiam morborum abditas causas invenire se posse profitebantur, cf. Rohde l. s. II p. 76 sqq. Huius divinationis exemplum nobis profert Hippocrates (p. 4), qui dicit hos viros, prout epilepsia se ostenderit, vel Neptunum, vel Apollinem, vel Martem, vel Hecatam animasque mortuorum auctores morbi sacri declaravisse. Ubi autem morbos sanare suscipiunt, non medicamenta componunt, sed *καθαρμοῖς χρέονται* (Hippocrat. p. 4 infr.), i. e. piacula faciunt ad deorum iram placandam, vel ut iusti magi se gerunt et incantationes adhibent, quibus numina, quae morbum miserunt, aegrotum relinquere cogunt, cf. Plato polit. II p. 364 C: *ἐπαγωγαῖς τισι καὶ καταδέσμοις τοὺς θεούς, ὥς*

φασι, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν. Ad summam vero dignitatem pervenerunt magi exeunte antiquitate. Tum enim, cum possessionis opinio ut numquam antea pervagata erat (cf. supra p. 73 sqq.), numerus eorum, qui auxilium ferre et a morbis sacris homines liberare se posse profitebantur, magnopere cresceret necesse erat. Et tam multi hanc artem exercebant[1], ut publicae saluti obesse viderentur Romanumque imperium vehementissime in eos animadvertere cogeretur, cf. Cumont l. s. p. 231 et adn. 74 p. 321. Inter eos autem, qui tum exorcistarum munere fungebantur, tantopere excellebant Aegyptii, ut Origenes compluribus locis eos omnis incantandi artis magistros appellet (c. Cels. I 68, p. 40; comm. in Matth. XIII 6, p. 45 sq.)[2]. Per se intellegitur magos non gratis officium suum hominibus detulisse; ita Lucian. Philops. (p. 16) narrat Syrum illum exorcistam *μεγάλῳ μισθῷ* multos daemones eiecisse; Origen. c. Cels. I 68 (p. 40) magos esse dicit, qui in medio foro *μαθόντες ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων* paucis obolis pensis artem suam exerceant; Firm. Mat. (math., p. 23) loquitur de exorcistis, qui *maxima(m) vitae substantia(m)* sibi comparaverint, cf. Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 36 sq.

---

[1] *Ἐξορκισταί* appellabantur hi homines ea aetate, quod verbum, quantum equidem video, primum occurrit in act. Apost. XIX 13 (p. 31).

[2] Cf. etiam Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums* I[2] (Leipzig 1906) p. 114.

CAPVT TERTIVM

De Christianorum possessionis doctrina

Christianorum quoque possessionis opinionem ita explanare in animo habeo, ut primum de possessis[1] deinde de possessionis numinibus, denique de sanandi rationibus verba faciam. accedent hic quoque nonnulla, quae de daemonum exeuntium actione et de exorcistis dicenda sunt.

I. De energumenis

Ut apud Graecos etiam apud Christianos possessi habebantur, qui animi morbo laborabant, litteraeque Christianae huius opinionis permulta praebent exempla. Apud Matth. VIII 28 (p. 27), Marc. V 1 sqq. (p. 28 sq.), Luc. VIII 26 sqq. (p. 30) homo quidam Gerasenus (apud Matth. l. s. duorum mentio fit), qui in monumentis versatur et tantopere insanit, ut omnes ei obviam fieri caveant, possessus appellatur. Tertull. apol. XXII (p. 34 sq.) daemonibus ut *spiritalibus viribus* in humana corpora intrare mentesque perturbare licere dicit; hoc autem eo consilio faciunt[2] *ut ad cultum sui cogant.* Origen. de

[1] Saepissime appellantur possessi ut apud Graecos *δαιμονιζόμενοι*: Matth. IV 24 (p. 27), VIII 16 (ibid.), VIII 28 (ibid.), IX 32 (ibid.), XII 22 (ibid.); *δαιμονῶντες*: Theoph. (p. 36), Hippol. IX 14, 16 (p. 38 sq.); vocantur etiam *δαιμονιόληπτοι*: Iustin. apol. I 18 et II 6 (p. 31); *ἐνεργούμενοι*: Iren. I 16, 3 (p. 34), Origen. de princip. III 3, 4 (p. 43), Psell. l. s. XV (p. 53 sq.); *daemoniaci*: Cyprian. sent. episc. I (p. 48).

[2] Ita loquuntur Minuc. Fel. Octav. 27 (p. 33), Cyprian. id. non dii 7 (p. 47), Lactant. div. inst. II 15 (p. 51).

princip. III 3, 4 (p. 43) duas possessionis species statuit, et leviorem et graviorem; graviter possessos esse homines dicit, cum daemones *penitus ex integro eorum possederint mentem, ita, ut nihil omnino eos, quos obsederint, intellegere vel sentire permittant.* Etiam Psellus (p. 52 sq.) esse daemones dicit, qui ἐμπλήκτους τε τὰς κινήσεις καὶ πλημμελεῖς faciant.

In his animi morbis quod epilepsia singularem obtinet locum, non est mirum. Marc. IX 16 (p. 29) huius insaniae causam attribuit πνεύματι ἀλάλῳ — re vera hoc loco significari epilepsiam apparet ex iis, quae narrantur de homine possesso: cum corripitur a daemone, praeceps datur, spumas edit, concutitur[1] — Origenes comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) Christianos evangelio confisos persuasum habere dicit epilepsiam non corporis vitio, sed daemonum quorundam impetu evocari, cf. etiam Psell. (p. 52).

Praeter has veras mentis alienationes Christiani etiam complures alias animi conditiones insaniam existimabant. Primum ii, qui bacchanalia celebrabant et falsam vaticinandi artem exercebant, possessi videbantur. Recognitionum auctor IV 13 (p. 37) bacchanalia fontem esse contendit, ex quo omnis paganarum religionum error fluxerit et refutat sententiam eorum, qui non daemones, sed deum ipsum in bacchanalibus operari dicunt; Schol. ad Aristoph. Plut. v. 39 (p. 5), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), Lactant. div. inst. IV 27 (p. 51 sq.) Pythiam, Apollinis sacerdotes paganorumque prophetas[2] re vera in energumenis numerandos esse volunt, cum a daemonibus correpti sint[3], qui vulgo Pythones vocati[4] in multis hominibus iam ex pueris habitent, cf. Origen. l. s. Vaticinantur haec πνεύματα: facultas enim futura prospiciendi non abiudicatur iis a Chri-

[1] Cf. de epilepsiae signis O. Binswanger *Epilepsie* (1899) p. 178 sqq.

[2] Ceterum haec Christianorum de vatibus doctrina eo facilius exsistere potuit, quod multi philosophi Graeci ex Philippi, Platonis discipuli, aetate demonstrare studuerant a daemonibus (nempe bonis), non a diis prophetas inspirari et oracula edi, cf. Heinze l. s. p. 78, 80, 93, 97 sq.

[3] Cf. etiam Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. n. d. 7 (p. 47).

[4] Cf. Schol. modo memoratum, act. Apost. XVI 16 (p. 30), Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38), Origen. de princip. III 3, 5 (p. 43).

stianis. Ita in act. Apost. XVI 16 sqq. (p. 30) mentio fit *παιδίσκης*, quae Philippis vaticinabatur et arte sua *ἐργασίαν πολλὴν παρεῖχεν τοῖς κυρίοις αὐτῆς*, cf. etiam Ps. Clem. hom. IX 12 (p. 38) et praesertim Psell. XIII et XIV (p. 52 sq.), ubi certum quoddam daemonum genus esse docemur, quod, postquam in hominem intravit, *φθέγγεται δι' αὐτοῦ, καθάπερ ἰδίῳ χρώμενο(ν) ὀργάνῳ τῷ τοῦ πάσχοντος πνεύματι* et XV (p. 53 sq.), ubi inducitur *ἀνήρ τις*, qui *ἐνεργούμενος δαίμονί τῳ, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα χρησμολογῶν ἀπεφοίβαζεν*. Sed haec daemonia sunt *ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ ἐκπεμπόμενα πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀπώλειαν* (Iren. I 3, 4) et non modo paganos, sed etiam Christianos invadunt inspirantque, cf. quae Iren. I 13, 3 sq. refert de Marco, Valentini discipulo, qui prophetarum scholam habebat: *εἰκὸς δὲ αὐτὸν καὶ δαίμονά τινα πάρεδρον ἔχειν, δι' οὗ αὐτός τε προφητεύειν δοκεῖ καὶ ὅσας ἀξίας ἡγεῖται μετόχους τῆς χάριτος αὐτοῦ, προφητεύειν ποιεῖ. μάλιστα γὰρ περὶ γυναῖκας ἀσχολεῖται καὶ τούτων τὰς εὐπαρύφους καὶ περιπορφύρους καὶ πλουσιωτάτας, ἃς πολλάκις ὑπάγεσθαι πειρώμενος κολακεύων φησὶν αὐταῖς· μεταδοῦναί σοι θέλω τῆς ἐμῆς χάριτος, ἐπειδὴ ὁ πατὴρ τῶν ὅλων τὸν ἄγγελόν σου διὰ παντὸς βλέπει πρὸ προσώπου αὑτοῦ . . . προφητεύειν οὐχ ὑπὸ Μάρκου τοῦ μάγου ἐγγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ θεὸς ἄνωθεν ἐπιπέμψῃ τὴν χάριν αὑτοῦ, οὗτοι θεόσδοτον ἔχουσι τὴν προφητείαν*[1]. Falsae prophetiae exemplum habemus etiam apud Cyprian. epist. LXXV 10 (p. 48 sq.), ubi Firmilianus refert ad Cyprianum de muliere, quae duris temporibus vatis partes susceperat et tanta vi a daemone suo donata erat, ut *cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione* posset. Postea autem detectum esse adicit Firmilianus daemonem mulieris commovisse presbyterum et diaconum, *ut eidem mulieri commiscerentur*. Miras denique de falso propheta res nobis tradit Psell. XV (p. 53 sq.): vir quidam ita vates factus est, ut, postquam a Libyo mago ad prophetiam consecratus est, daemon aliquis sub corvi specie ei advolaret et per os in eum intraret.

[1] Cf. A. Hilgenfeld *Ketzergeschichte des Urchristentums* (Leipzig 1884) p. 370.

Ut daemones, qui operantur in falsis prophetis, ita omnino omnes daemones mendaces spiritus sunt, quorum maxime interest errorem propagare hominesque a veritate avertere [1]. Ita fit, ut omnes, qui Christi doctrinam non amplectuntur, a daemone invasi habeantur, cf. recognit. IV 17 (p. 37), Origen. in num. hom. XXVIII 8 (p. 43 sq.), Cyprian. ad Demetr. XV (p. 47). Primum igitur pagani in his daemoniacis numerantur, eoque magis, quod, cum de deorum immolatis degustaverint, daemonum convivae facti sunt. Cf. I. Cor. X 20: *ἀλλ' ὅτι ἃ θύουσιν τὰ ἔθνη δαιμονίοις καὶ οὐ θεῷ θύουσιν· οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι.* Recognit. II 71 (p. 36) et Origen. c. Cels. VII 4: *τὸ μὲν γὰρ εἰδωλόθυτον θύεται δαιμονίοις· καὶ οὐ χρὴ τὸν τοῦ θεοῦ ἄνθρωπον κοινωνὸν τραπέζης δαιμονίων γίνεσθαι.* His quoque daemonibus paganos possidentibus effici Christianis persuasum erat, ut a paganis tam vehementer vexarentur: Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Origen. c. Cels. VIII 43 (p. 42), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52).

Deinde etiam haeretici, qui iam mature existebant et tanto ecclesiae detrimento erant, ut magis quam pagani Christianae religioni intensi dicerentur (Cyprian. sent. episcop. 37, p. 48), daemonem habere putabantur; ita Iren. I 16, 3 (p. 34) Marci gnostici discipulos possessos appellat a malis daemonibus. Quae cum ita se haberent, haereticos et paganos, si Christianorum sacris initiari volebant, a malis suis daemonibus liberari opus erat, quod perficiebatur baptismate, cf. Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 36; infra p. 103 sq.; quin mos fuisse videtur haereticos in ecclesiam redeuntes non modo baptizare, sed etiam exorcizare: Cyprian. sent. episcop. 8, 31, 37 (p. 48) [2].

Diabolus autem cum malis suis daemonibus non modo errorem propagare, sed etiam homines ad peccatum adducere studet, cf. Herzog-Hauck *Realencyklop. f. prot. Theol. u. Kirche* IV p. 409. Itaque omnes, qui peccatum committunt, diaboli

[1] Cf. de hac doctrina orta et diffusa Cumont l. s. p. 184 sqq.

[2] Aetheriae peregr. ad loca sancta XLVI 1: *consuetudo est enim hic talis, ut qui accedunt ad baptismum per ipsos dies quadraginta, quibus ieunatur, primum mature a clericis exorcizentur.*

socii facti[1], sanctum dei spiritum, qui prius in iis fuit, eiciunt et malum daemonem recipiunt: Origen. in num. hom. XXVII 8 (p. 43 sq.), in Iud. hom. III 4 (p. 45), in Ierem. select. XXIII 24 (ibid.), vel etiam plures, *quia non singula singuli homines habent vitia*: Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44)[2], quamobrem Valentinus gnosticus apud Clem. Alex. strom. II p. 409 peccatoris animum elegantissime comparat cum diversorio, in quo habitant homines impudici. Rectissime igitur concluserunt simpliciores illi Christiani apud Origen. de princip. III 2, 1 (p. 42 sq.) peccatum non esse, nisi diabolus eiusque daemones ad peccatum illicerent.

Graeci, ut supra p. 58 sqq. summatim exposui, hominis cum numine coniunctionem, i. e. summum quod omnis religio praebere potest bonum, sentiebant in ecstasi et efficiebant mysteriis, quorum permulta ut mysteria Attidis, magnorum Samothracae deorum, Zagrei, ut videtur etiam Mithrae illam cum numine conciliationem sacro quo deus ipse edi credebatur convivio sensibus subiciebant; cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 102 sqq. Hanc Graecorum opinionem ut paganam Christiani refutabant, ut suam ipsorum, sit venia verbo, ἱερὰν μανίαν commendarent. Rectam enim prophetiam non nisi in ecclesia exerceri et ab eo sancto dei spiritu evocari Christiani dicebant, qui iam Veteris Testamenti prophetas inspiraverat, cf. quae supra dixi de falsa prophetia et act. Apost. XV 32: Ἰούδας τε καὶ Σίλας καὶ αὐτοὶ προφῆται ὄντες διὰ λόγου πολλοῦ παρεκάλεσαν τοὺς ἀδελφοὺς καὶ ἐπεστήριξαν. I Cor. 11, 4 sq.: πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεύων κατὰ κεφαλῆς ἔχων καταισχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. πᾶσα δὲ γυνὴ κατευχομένη ἢ προφητεύουσα ἀκαταλύπτῳ τῇ

[1] Simile aliquid invenimus etiam in Graecorum philosophia: Porphyrius ad Marc. p. 281, 24 (p. 22) eos tantum homines miseros esse contendit, qui animum fecerint ἐνδιαίτημα πονηρῶν δαιμόνων.

[2] Homines complures daemones habentes saepius occurrunt in Christianorum litteris: daemoniacus Gerasenus vexatur a multis daemonibus, quorum nomen apud Marc. V 9 (p. 29) et Luc. VIII 30 (p. 30) est *legio*; Matth. XII 43 sqq. (p. 27 sq.) docet in hominem, qui ad peccatum redierit, non modo intrare veterem peccati daemonem, sed una cum eo septem alios nequiores venire; ex Maria Magdalena septem daemones exierunt: Luc. VIII 2 (p. 30).

κεφαλῇ καταισχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτῆς. Cf. etiam act. Ap. XXI 9 sqq. et I. Cor. XIV 1 sqq. Eundem autem spiritum sanctum semper habitare non modo in tota dei civitate, sed etiam in unoquoque Christiano iam dudum credebatur. I. Cor. VI 15 sqq.: *οὐκ οἴδατε, ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐστιν, ... ἢ οὐκ οἴδατε, ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματός ἐστιν, οὗ ἔχετε ἀπὸ θεοῦ, καὶ οὐκ ἐστὲ ἑαυτῶν;* Hebr. VI 4 sqq.: *ἀδύνατον γὰρ τοὺς ἅπαξ φωτισθέντας γευσαμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου καὶ μετόχους γενηθέντας πνεύματος ἁγίου . . . . καὶ παραπεσόντας πάλιν ἀνακαινίζειν εἰς μετάνοιαν.* Et deum inesse in homine apud Christianos quoque convivio sacro significabatur. Nam Christum ipsum in eucharistia sumi ab initio in ecclesia credebatur. Ioann. VI 53 sqq.: *εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰωνίαν, κἀγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. ἡ γὰρ σάρξ μου ἀληθής ἐστιν βρῶσις, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθής ἐστιν πόσις.* I. Cor. X 16 sq.: *τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας, ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστιν; τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστιν;* Ibid. XI 27 sq.: *ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου. δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω.* Quod ad nostra tempora catholicorum sacrorum fundamentum est, cf. Wetzer-Welte *Kirchenlexik.* I 594 sqq.

Iam redeamus de caelo ad inferos et quaeramus, quid Christiani crediderint de corporis malis a daemonibus motis. Minime est mirum, quod Christiani in hac quoque re aequalium opinionem sequebantur, praesertim cum apud Iudaeos haec superstitio magnopere floreret, cf. A. Gfrörer *Das Jahrhundert des Heils, Kritische Geschichte des Urchristentums* II (Stuttgart 1838) p. 410 sqq. Et invenimus in Christianorum litteris multos locos, quibus morbos a daemonibus effectos esse dicitur. Apud Matth. IX 32 sq. (p. 27) et Luc. XI 14 sq. (p. 30) Iesus eicit *δαιμόνιον* ex homine muto; eodem modo sanatur homo caecus et mutus apud Matth. XII 22 (p. 27);

apud Luc. XIII 10 sqq. mulier quaedam liberatur a spiritu infirmitatis, qui eam faciebat inclinatam. Eandem corporis morborum causam adferunt patres ecclesiastici velut Minuc. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apolog. XXII (p. 34 sq.), Lactant. div. instit. II 15 (p. 51), Psellus XIII (p. 52 sq.); etiam mortem inferri hominibus a daemonibus possidentibus docet Tertull. de anim. LVII (p. 35 sq.): *ἀώρων* et *βιαιοθανάτων* operationem ita explicandam esse, ut non animae vim habeant, sed daemones, qui in iis fuerint eosque interfecerint.

II. De daemonibus

Numina, quae Christianorum opinione possessionem movent, sunt diabolus eiusque mali daemones, quae numina Christiani a Iudaeis, Iudaei vero maxima ex parte a Persis receperunt, cf. W. Bousset *Die Religion des Judentums im neutestamentl. Zeitalter* II (München 1906) p. 483 sqq.; Cumont l. s. p. 185 sq.; de tota quaestione copiose actum est a J. Weiß in IV. volumine encyclopaediae Herzogianae p. 408 sqq. Iam quaeramus, qui fuerint hi Iudaeorum et Christianorum daemones. Primum in iis numerandi sunt gigantes, quos filiae hominum conceperunt ex dei filiis (gen. VI 1 sqq.) et numina, quae gigantes ex corporibus suis ediderunt (Henoch XV). Daemones etiam facti sunt mali angeli, qui cum contra deum exsurgerent, deiecti sunt opinioque erat Adam ipsum daemones genuisse, cf. Herzog-Hauck l. s.; deinde daemonibus adscribebantur omnes paganorum dii, quos iam psalmista (ps. XCI 6, XCVI 5) appellat *δαιμόνια*; fuerunt etiam, qui crederent mortuorum animas esse daemones: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) et Iustin. apolog. I 18 (p. 31), quam sententiam refutat Tatianus, adv. Graec. XVI (p. 32). Ut denique Graeci morbos ipsos in numinibus numerabant, ita Iudaei et Christiani animi et corporis vitia malos daemones esse arbitrabantur, cf. Gfrörer l. s. p. 399 sq.: apud Luc. XIII 10 sqq. *πνεῦμα ἀσθενείας* eicitur; apud Matth. XII 43 sqq. (p. 27 sq.) peccata sunt mali daemones, qui intrant in hominem nequam; apud Luc. VIII 2 (p. 30) ex Maria Magdalena septem daemonia exierunt;

Origen. in Ios. hom. XV 5 (p. 44) et Pistis Sophia (p. 50 sq.) veram horum daemonum doctrinam statuunt. Etiam longius quam Graeci Christani et Iudaei in hac superstitione progressi sunt. Opinabantur enim daemones ipsos eodem morbo laborare, quem hominibus infligerent; ita Iesus Christus apud Luc. XI 14 (p. 30) expellit *πνεῦμα*, quod mutum erat, et ex hoc demum tempore *δαίμονες ἄλαλοι* et *δαίμονες κωφοί* in litteris nobis obviam fiunt ut apud Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.) et Psell. XIII (p. 52 sq.).

Popularis superstitio daemonibus etiam certa domicilia attribuebat; tempore enim, quo hominibus non adhaerent, versantur in monumentis, cf. Marc. V 1 (p. 28 sq.)[1] vel ruinis, in locis desertis, cf. Ies. XIII 21, XXXIV 14, Bar. IV 34, Matth. XII 43 (p. 27 sq.), et immundis, cf. Gfrörer l. s. p. 408 sq.; Schwally *Semitische Kriegsaltertümer* p. 67 sq.

Non omnibus autem nocere possunt daemones; nam ii tantum operationem eorum sentiunt, qui peccant vel non rectam fidem habent, cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.): epilepsiae daemon opperitur lunae *σχηματισμούς*, ut invadat *τὸν διά τινος αἰτίας παραδιδόμενον αὐτῷ καὶ μὴ ποιήσαντα ἑαυτὸν ἄξιον φρουρᾶς ἀγγελικῆς*. Lactant. div. instit. II 16 (p. 51): daemones detrimento afficiunt eos, *quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis.* Hoc modo fit, ut lapsi eo castigari existimentur, quod, postquam desciverunt, ab immundis spiritibus corripiuntur (Cyprian. de laps. XXVI, p. 47), quam opinionem confirmare studet Cyprianus iis, quae narrat ibid. XXIV (p. 47): mulier, quae deorum immolata gustavit, *ab immundo spiritu immunda correpta laniavit dentibus linguam . . . . nec diu superesse postmodum potuit, dolore ventris et viscerum cruciata defecit*[2].

[1] Certe ea de causa Iudaei Christianique hanc habebant opinionem, quod mortuorum animas in daemonum numero reponebant, cf. Roscher *Abh. d. sächs. Ges. d. Wiss.* XVII p. 41, 111.

[2] Nostris quoque temporibus sunt homines eruditi, qui diabolum ipsum hominibus interdum apparere credant eosque potissimum ab eo vexari, qui alieni sint a veritate. Ita nuper legi in annal., qui dicuntur *Salesianische Nachrichten*, huius anni volumine p. 256 (agitur de religione ferae cuiusdam gentis): *Das Interessanteste . . . . war, daß der Teufel häufig unter sie kam und sich ganz familiär mit ihnen unterhielt. Sicher ist, daß er vor*

III. De Christianorum possessionis remediis

A. De remediis ab ecclesia comprobatis

Paganorum remedia, de quibus supra verba feci, Christianis maximae fuisse offensioni per se intellegitur; nempe magia habebatur *fallacia multiformis, lues mentis, totius erroris artifex, salutis et animae vastatrix, secunda idolatria* (Tertull. de anim. 57), in qua daemones operantur, cf. Tatian. adv. Graec. XVII: *ὥσπερ γὰρ οἱ τῶν γραμμάτων χαρακτῆρες, στίχοι τε οἱ ἀπ' αὐτῶν οὐ καθ' ἑαυτούς εἰσι δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον, σημεῖα δὲ τῶν ἐννοιῶν σφισιν ἄνθρωποι δεδημιουργήκασι παρὰ τὴν ποιὰν αὐτῶν σύνθεσιν γινώσκοντες, ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμάτων ἔχειν νενομοθέτηται· παραπλησίως καὶ τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι, νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δραστικαί τινές εἰσι, στοιχείωσις δέ ἐστι τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας, οἳ πρὸς ἅπερ ἕκαστον αὐτῶν ἰσχύει ὡρίκασιν. ἐπεὶ δ' ἂν παρειλημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσωνται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν, ἐπιλαμβάνοντές σφισιν αὐτοῖς δουλεύειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται.* Cf. etiam Origen. c. Cels. I 68 (p. 40). At Christiani, cum eodem modo atque aequales homines a numinibus invadi posse crederent, remedia haberent necesse erat, quibus in remediis illustrandis saepius cognoscetur paganorum usuum formam quidem repudiatam, rem receptam et, ut ita dicam, Christiano colore imbutam esse.

Primum quaeramus, quid Christiani putaverint de incantamentis. Paganorum incantamenta eo niti supra vidimus, quod verbis tanta vis inesse existimabatur, ut is, qui rite formulis uteretur, numina, cuiuscumque generis sunt, sibi

---

der Menschwerdung Christi der „Fürst dieser Welt" war, wie ihn Jesus Christus selbst nannte. Es ist also nicht zu verwundern, wenn er sich dort, wo das Evangelium noch nicht hingedrungen ist, noch als unumschränkter Herrscher zeigt. Mir haben dieses Indianer von so scharfsinnigem u. zuverlässigem Geiste beteuert, daß ich nicht anders kann, als ihren Aussagen Glauben zu schenken. Unus ex fidis his hominibus narravit, *daß Czortu* (ita appellatur diabolus) *immer plötzlich inmitten einer Versammlung von Indianern erschien und nach einer gewissen Zeit wie Rauch verschwand, ohne daß es jemand gewahrte noch wußte, wohin er ginge* etc.

subicere posset. Hanc verborum virtutis opinionem Christiani ita sequebantur, ut sua ipsius sacra nomina in exorcismis invocarent, cf. Heitmüller *Im Namen Jesu: Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments* (Göttingen 1903) I 2 p. 332 sq. Primum igitur usitatum esse videmus nomine unius et veri dei daemones adiurare: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33); Theophil. ad Autolyc. II 8 (p. 36), qua ratione etiam Iudaeorum exorcistas non frustra daemones incantare patres ecclesiae confirmant: Iustin. d. c. T. LXXXV (p. 32); Iren. II 6, 3 (p. 34). Deinde cum evangelia multis locis Christum ipsum daemones expellentem inducerent (Matth. IV 24 VIII 16. 28 IX 32 XII 22, p. 27; XVII 14, p. 28; Marc. I 23, ibid.; III 11, ibid.; V 1, p. 28 sq.; IX 14, p. 29; Luc. IV 33 VIII 2 VIII 26 XI 14, p. 30), mos exstitit in nomine Iesu Christi exorcizare daemones. Haec incantandi ratio, quam Paulus iam adbibet in *παιδίσκην* illam (act. Apost. XVI 18, p. 30), apud Christianos maxime florebat: Iustin. apol. II 8 (p. 31); Origen. c. Cels. I 25 (p. 40), I 67 (ibid.); Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), ut re vera acciderint, quae Christus praedixit apud Matth. VII 22: *πολλοὶ ἐροῦσίν μοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· κύριε κύριε, οὐ τῷ σῷ ὀνόματι ἐπροφητεύσαμεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δαιμόνια ἐξεβάλομεν καὶ τῷ σῷ ὀνόματι δυνάμεις πολλὰς ἐποιήσαμεν;* Quantum autem Iesu Christi nomen valere ubique creditum sit, optime inde probatur, quod aliarum quoque religionum exorcistae eo utebantur: apud Marc. IX 38 (p. 30) et Luc. IX 49 (ibid.) Ioannes queritur, quod homo, qui Christi non sit sectator, in Iesu nomine daemones eicit. Cf. etiam miram illam narrationem act. Apost. XIX 13 sqq. (p. 31): septem filii principis Iudaeorum sacerdotis, qui exorcistarum artem exercent, adiurant daemonem quendam per Iesum, *ὃν Παῦλος κηρύσσει*; daemon autem aegre fert hanc incantationem et gravissime verberat exorcistas. Vide et pap. Par. (p. 11 med.), ubi invocatur Iesus, deus Hebraeorum.

Formula modo memorata ita produci solebat, ut quaedam sacrae historiae res Christi nomini adicerentur: Iustin. apol. II 6 (p. 31); d. c. T. XXX (p. 32), IL (ibid.), LXXXV (ibid.); Origen. c. Cels. I 6 (p. 39).

Cum paganorum magi verborum vi confisi incantamenta sua utique proficere iactarent, Christiani semper persuasum habebant daemonum eiciendi facultatem non nisi donari a deo ipso omnium rerum creatore: ita orta sunt ea incantamenta, quae constant ex orationibus. Hoc quoque genus, quod vulgo deducebatur ex Matth. XVII 20: *τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται, εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ* (Origen. comm. in Matth. XIII 7, p. 45 sq.; Psell. XIII, p. 52 sq.), maximo apud Christianos usui erat; orationes adhibet quilibet Christianus, cum daemones fugare vult: Iren. II 31, 5 (p. 34), Ps. Clem. ad virg. I 12 (p. 36), Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), precantur ad deum Christianorum exorcistae i. e. viri, qui posteriore aetate ipsi exorcizandi negotio praefecti erant[1]: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 83), episcopus adit deum orationibus, ut catechumenos a daemonibus liberet: can. Hippol. CVIII (p. 49 sq.), quin etiam Origen. comm. in Matth. XIII 7 (p. 46) ab exorcismis omnino se abstinere Christianis praescribit, et sola oratione uti[2].

Iam vertamur ad actiones. Christianorum quoque opinione is, qui singulari in daemones vi est praeditus, mala haec numina fugare potest sola sui ostensione: Marc. III 11 (p. 28) refert daemones, cum Christus iis appareret, humi procubuisse; et adspiciendo: Ps. Clem. hom. IX 19 (p. 38) hanc facultatem iis attribuit, qui, postquam baptizati sunt, non peccant et deum esse credunt.

Etiam eo daemones eiciuntur Christianorum ritu, quod incantantis *πνεῦμα* transfertur in daemoniacum, quae res efficiebatur sufflando, cf. supra p. 81 sq.: in baptismate afflantur catechumeni (can. Hippol. CX, p. 50); huc spectat etiam manus impositio, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 119: ita iam Christus *πνεῦμα* illud *ἀσθενείας* fugat apud Luc. XIII 13 et omnino saepissime aegrotis medetur, ut apud Matth. VIII 3; Marc. I 49; Luc. IV 40, V 13; ab

[1] De hac re accuratius infra p. 108 sq.

[2] Tales precationes usque ad medium quod vocatur aevum et ultra adhibebantur, cf. F. Pradel *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters, Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* III 3.

exorcistis etiam manus impositiones adhibitas esse docent Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) et Cyprian. sent. episcop. XXXVII (p. 48). — Cf. etiam O. Weinreich *Rel.Gesch. Vers. u. Vorarb.* VIII 1 sqq.

Crucis signum daemonibus adversum esse manifestum videbatur: Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.), quo modo fiebat, ut hoc signo daemones a se amoliri solerent Christiani: Lactant. l. s.[1]

Deinde daemoniaci liberantur ieiuniis adhibitis: Matth. XVII 21 (p. 28); Ps. Clem. hom. IX 10 (p. 38); Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.), comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.); Psellus XIII (p. 52 sq.), de qua doctrina, cum optime demonstret, quomodo Christiani antiquam superstitionem in suam religionem recipere et commutare soliti sint, copiosius disserere operae pretium esse puto. Antiquitus opinionem fuisse supra p. 61 sq. vidimus daemones una cum cibis in hominum corpora intrare, quam sententiam Christiani ita sequebantur, ut dicerent eos, qui, dum viderentur *necessaria naturae velle implere*, non tenerent *modum per nimietatem*, daemonibus in se ingrediendi facultatem dare, cum sobrii homines a daemonibus tuti essent: Ps. Clem. recogn. IV 16 (p. 37). Ex superstitione, de qua est quaestio, oriebatur per se illud: cibis se abstinere, i. e. ieiunare, cf. supra p. 62; ieiunare autem in bonis operibus numerandum est, quae quo plura perficiuntur, eo magis diabolo molesta sunt: Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.). Sequebatur ergo, ut illud ieiunandi remedium ab initio certe ad defendendum, minime ad eiciendum spectans etiam a possessis (Ps. Clem. hom. IX 10, p. 38; Origen. l. m. s.; Psellus XIII, p. 52 sq.) et, qua re veteris opinionis sententia plane conturbata est, etiam ab exorcistis adhiberetur: Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.).

In permultis paganis et praecipue in Iudaeis sacris lavationes adhibitas esse constat, quibus, cum aquae ab antiquissimis temporibus lustrandi vis inesse crederetur, omnis generis mala ablui putabatur; cf. Riess, Pauly-Wissowa s. v.

[1] Idem certe perficere vult, quod praecipitur in can. Hippol. CX, p. 50: episcopus *signet . . . . pectora et frontes, aures et ora* baptizandorum.

Aberglaube I p. 44; Kroll *Alte Taufgebräuche* p. 30 sq. Hunc antiquissimum ritum etiam Christiana religio usurpabat baptismati suo, quo modo factum esse nemo negabit, ut baptisma ad daemones fugandos aptum haberetur: pagani, si baptizantur, liberi fiunt a daemonibus suis (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.; recognit. II 71, p. 36 sq.), idemque fit haereticis (Cyprian. sent. episcop. VIII, p. 48; XXXI, ibid.; XXXVII, ibid.); quin etiam maiorem quam exorcismus vim habet baptisma sententia Cypriani (epist. LXIX 15, ibid.).

Fides singularem in Christianorum exorcismis obtinet locum. Iam Matth. XVII 14 sqq. (p. 28) narrat Iesu Christi sectatores lunaticum sanare non potuisse *διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν*, et recta fides iterum atque iterum praescribitur et exorcistis: paganorum exorcistae nihil efficiunt, quod rectam fidem non habent (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36); is, qui Christianorum mysteriis initiatur, alios a daemonibus liberare potest (Ps. Clem. hom. IX 8, p. 37 sq.); saepissime Christianorum exorcismi bene processerunt, maxime cum exorcistae in recta fide versabantur (Origen. c. Cels. I 6, p. 39); quo plus *fidei capacis* in pectus adferimus, eo maior est nostra exorcizandi gratia (Cyprian. ad Donat. V, p. 47); daemones aut gradatim aut statim fugiunt, prout exorcistae fides adiuvat adiurationem (Min. Fel. Octav. XXVII, p. 33); et possessis: daemones eiciuntur ex homine, qui est *δυνατὸς ἐν ταῖς λογικαῖς περὶ τῆς πίστεως ἀποδείξεσιν* (Origen. c. Cels. VII 4, p. 42); quo maior est possessi fides, eo facilius sanatur (Cyprian. l. m. s.). Cum hoc praeceptum certe fluxerit ex experientia — scimus enim, quantopere referat eum, qui a numine invasum se putat, fidem remediorum, quae adhibentur, sibi suggerere[1], ea quae legimus apud Ps. Clem. recogn. IV 17 (p. 37), hom. IX 11 (p. 38) plane doctrinam redolent: fides una apta est, quae possessis medeatur, daemonesque in iis tantum corporis partibus manent, in quibus impietatis aliquid restat.

[1] Cf. O. Stoll *Suggestion u. Hypnotismus in der Völkerpsychologie*[2] (Leipzig 1904) p. 415; *Journal f. Psychologie u. Neurologie* 1904 p. 84 sqq.; G. F. Most *Encyklopädie der gesamten medizinischen Praxis* II (Leipzig 1834) s. v. Periamma p. 318 sq.; B. Stern *Medizin, Aberglaube u. Geschlechtsleben in d. Türkei* I p. 299.

Etiam res daemonibus adversas habebant Christiani. Ut in act. Apost. XIX 12 Pauli *σουδάρια* et *σιμικίνθια* possessis imposita daemones fugant, adhuc quoque sanctorum reliquias magnam vim habere catholici putant. Cruce signando diabolum propulsare morem fuisse supra vidimus; idem efficiebatur Christianorum opinione eo, quod effigies Christi de cruce pendentis homini affigebatur: Origen. in exod. hom. VI 8 (p. 43).

Haec fere erant remedia ab ecclesia comprobata, quorum singulari virtuti et facultati laudandae patres ecclesiae abunde satisfaciunt. Paganorum formulae videntur prava curiositas (Iren. II 31, 5, p. 34), inanium verborum turba (Ps. Clem. ep. ad virg. I 12, p. 36), quae vel nulli usui sunt (ibid.), vel eos tantum daemones fugare possunt, qui a magis ipsis missi sunt (Iren. II 31, 2, p. 34). Christiana vero remedia innumerabiles possessos sanaverunt (Tertull. ad Scap. IV, p. 35), tantumque valent, ut mali quoque homines prospere iis usi sint (Origen. c. Cels. I 6, p. 39). Saepius accidisse dicit Iustinus apol. II 6 (p. 31), ut paganis exorcismis nihil proficientibus Christiani succederent, et Lactant. div. instit. IV 27 (p. 51 sq.) paganis obicit, quod daemones, si in templo Iovis, vel Aesculapii, vel Apollinis nomine illorum deorum invocato adiurentur, non pareant. Verane haec sunt? Equidem libenter concedendum esse patribus puto Christianos saepius plus effecisse paganis, quod inter omnes excellebant singulari sua fide, cui, ut supra vidimus, tam multum attribuendum est in possessionis superstitione. Deinde quod exorcismos in deorum templis dictos nihil proficere contendit Lactantius, non errat. In templis enim magia, quae, quamvis magnam omnes ei attribuerent vim, a deorum cultu prorsus aliena habebatur, certe nunquam exercebatur et remedia, ubi non adhibentur, nihil valere posse nemo est quin credat.

B. De Christianis magiae cultoribus

Magiam vanam esse ut demonstrarent, Christianos enixe operam dedisse supra vidimus. Hostis autem, quem profligare studebant Christiani, impetus maior erat, quam ut uno ictu repelleretur, tantumque aberat, ut Christiani magiam funditus

exstirparent, ut ipsi hoc malo inficerentur, quae res eo facilius accidit, quod Iudaei quoque diligentissime magiam exercebant. Incantationes, quarum permultas Salomo ut praeclarissimus magus tradidisse dicebatur, maximo usui erant, cf. Gfrörer l. s. p. 412 sqq.; res magicas adhibent in exorcismis et pro amuletis: Flav. Ios. bell. Iud. VII 6, 3 (p. 8) mentionem facit radicis magicae prope Hierosolyma repertae, quae daemones fugat, ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.) laudat radicem a Salomone commendatam, cf. H. H. Spoer *Notes on jew. amulets*: I. B. L. 23, 97—105; deinde antiquitus apud eos opinionem fuisse memoratu est dignum daemones mago servire eiusque voluntati satisfacere cogi posse (cf. Gfrörer l. s. p. 410 sqq.), ad quam superstitionem certe referendum est illud Pharisaeorum: Christus non eicit daemones nisi per Beelzebul, principem eorum (Matth. IX 34, p. 27; XII 24, ibid.; Marc. III 22; Luc. XI 15, p. 30); Iudaeorum denique exorcistae, qui posteriore aetate per Romanorum imperium vagabantur (cf. Marc. IX 38, p. 30; Luc. IX 49, ibid.; act. Apost. XIX 13, p. 31; Harnack *Mission und Ausbreitung des Christentums* I p. 110), non aliter se gerebant ac pagani (Iustin. d. c. T. LXXXV, p. 32), cuius rei clarissimum profert exemplum Flav. Ios. ant. Iud. VIII 2, 5 (p. 7 sq.): Eleazar quidam coram Vespasiano, filiis eius, praefectis multisque militibus daemoniacum ita sanavit, ut primum naribus eius anulum admoveret, in quo condita est radix a Salomone praescripta, deinde, postquam daemoniacus procubuit, carmen Salomonicum diceret daemonemque vas aqua repletum subvertere iuberet[1]. Ita factum est, ut Christiani magia porro uterentur, quae res maxime inde intellegitur, quod primis statim p. Chr. n. saeculis homines exsistebant, qui, quamquam Christi nomen prae se ferebant, aperte se magos esse profitebantur, i. e. gnostici, qui quomodo daemones eiecerint paucis locis explanare licet. Hippolyt. IX 14 (p. 39) et 16 (ibid.) refert gnosticos adhibuisse *ἐπιλόγους*; Plotinus XXX 14 (p. 22) iis obicit, quod morbos ut daemones eicere se profiterentur, et Celsus apud Origen. c. Cels. VI 39 et 40 (p. 41 sq.), quod homines indoctos

[1] Cf. etiam de Iudaeorum arte magica A. Dieterich *Abraxas* p. 141 sq. et P. Blau *Altjüdisches Zauberwesen* passim.

decipere studentes varias magiae species exercerent et daemones evocarent nominibus barbaris. Gnosticorum quidem doctrinas extinguere potuit ecclesia, non magiam ab illis tantopere elatam. Per totum enim medium aevum usque ad nostra tempora permulti magiae usus servabantur, qui, quamquam in publicum utique non prodibant, in occulto eo maiore cum studio adhibebantur. Hic quoque pauca exempla afferre sat est. Ex medio aevo habemus tres precationes contra sagittam diaboli, quae praeter dei nominis invocationes aliasque res Christianas permulta continent verba magica; prima exstat in cod. Bonn. 218 (66 a), fol. 49^{r} (apud Heim l. s. p. 551), altera servatur in cod. Monac. lat. no. 100 ed. Roeckinger *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* VII p. 319, cf. Heim l. s., tertiam nobis tradidit cod. Vindob. theol. 259, cf. Grimm *Deutsche Mythologie* II p. 1032 et Heim l. s.[1] Etiam millesimo octingentesimo quadragesimo septimo p. Chr. n. anno Syrius sacerdos Christianus composuit psalmorum usum magicum codice quodam manuscripto, quem edidit et in nostram linguam vertit C. Kayser *Gebrauch von Psalmen zu Zauberei*, *Zeitschr. d. deutschen morgenländ. Ges.* XLII (1888) 456 sqq. De psalmo 29 et 30 legimus (adfero codicis verba a viro docto Kayser conversa): *Ps. 29. Lies ihn über Rosenöl und salbe dich damit um eines bösen Geistes willen. Ps. 30. Lies ihn, und er vertreibt von dir den Bösen. Lies ihn 3 mal und schreib ihn für einen Besessenen auf, und wenn einer einen Dämon hat, lies ihn über Olivenöl und salbe seinen ganzen Leib damit* (plura exempla contulit Kropatscheck l. s. p. 29 sqq. et p. 39 sq.).

IV. Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint

In eo quoque rationem atque inclinationem temporum sequebantur Christiani, quod daemones ex hominibus exeuntes loqui et alias miras res perficere credebant. Daemones Christum esse filium dei confitentes saepius habemus

[1] Vide etiam Pradelii libellum supra p. 102 laudatum.

in evangeliis, ita apud Matth. VIII 29 (p. 27), Marc. I 24 (p. 28), III 11 (ibid.), V 7 (p. 29), Luc. IV 33 (p. 30), VIII 28 (ibid.); daemones magna voce in exorcismis clamasse referunt act. Apost. VIII 7 (p. 30) et identidem patres ecclesiae: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Cyprian. id. non dii VII (p. 47), ad Demetr. XV (p. 47 sq.), ep. LXIX 15 (p. 48), Lactant. div. instit. II 16 (p. 51 sq.), V 22 (p. 52). Etiam colloquium cum daemonibus haberi posse opinio erat. Daemones hominis Geraseni rogant Iesum apud Matth. VIII 31 (p. 27), Marc. V 12 (p. 29), Luc. VIII 32 (p. 30), ut sibi facultatem in porcos intrandi faciat et Iesus concedit; daemon act. Apost. XIX 13 sqq. (p. 31) respondet exorcistis Iudaeis. Praecipue mos fuit daemonem, quis sit, interrogare: Tertull. apol. XXIII (p. 35), Theophil. ad Autolyc. II 8 (p. 36), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), Lactant. div. instit. V 22 (p. 52), quod Christum iam fecisse narrant Marc. V 9 (p. 29), Luc. VIII 30 (p. 30). Gratissimum videlicet erat Christianis, si possessi habere se deum paganorum confitebantur: Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), et dum responsum conveniens ferrent, exorcizabant Christiani: Tertull. de anim. LVII (p. 35 sq.). Lux in tenebris videtur esse illud Origenis comm. in Matth. XIII 7 (p. 46): *μὴ ὁρκίζωμεν, μηδὲ ἐπερωτῶμεν, μηδὲ λαλῶμεν ὡς ἀκούοντι τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι.*

Denique vim exerceri a daemonibus in exorcistas non satis defensos similiter ac Graeci credebant Christiani, quod probatur act. Apost. XIX 13 sqq. (p. 31): Iudaeorum exorcistae, qui daemonem fugare conati sunt nomine Iesu Christi invocato, a daemoniaco invasi et tantopere verberati sunt, *ut nudi et vulnerati effugerent de domo illa.*

V. De exorcistis

Ex iis, quae dicunt Iren. II 31, 4: *οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἷς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν εἴληφε παρ' αὐτοῦ* et Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), ubi memorat *τοὺς ἔχοντας χάριν θεραπεύειν δαιμονῶντας*, con-

cludendum esse videtur eum tantum apud Christianos daemones expulisse, qui certam gratiam a deo acceperat. Quod si rectum esset, sequeretur praeter episcopum, qui ut summus ecclesiae exorcista et medicus omnes morbos sanare et satanam sub pedibus conterere potest (can. Hippol. XVII sq., p. 49, cf. Achelis *Texte u. Unters.* VI 4 p. 153), paucos Christianos exorcistarum munere fungi. At res longe aliter se habet: unusquisque enim Christianus gratiam et facultatem daemones expellendi sibi vindicasse videtur, quod apertum fit ex patribus, qui omnes Christianos, si recte vivant, daemones fugare posse permultis locis confirmant: Iustin. apol. II 6 (p. 31), d. c. T. LXXVI (p. 32), LXXXV (ibid.), Min. Fel. Octav. XXVII (p. 33), Tertull. apol. XXIII (p. 35), XXXII (ibid.), ad Scap. II (p. 35), IV (ibid.), de coron. XI (ibid.), de idolatr. XI (p. 34), Ps. Clem. ep. ad virg. I 12 (p. 36), hom. IX 8 (p. 37 sq.), 16 (p. 38), Origen. c. Cels. I 6 (p. 39), I 46 (p. 40), VII 4 (p. 42), VII 67 (ibid.), VIII 43 (ibid.), Cyprian. ad Donat. V (p. 47), id. non dii VII (ibid.), Ps. Cyprian. de spectac. IV (p. 49). Tam magnus autem exorcistarum numerus in eo certe positus erat, quod omnes Christiani daemones fugare poterant. Magia enim erat arcana disciplina, cuius remedia solis initiatis nota saepius perdifficilia erant ad adhibendum, cum Christiani non haberent nisi ὁρκώσεις ἁπλουστέρας: Origen. c. Cels. VII 4 (p. 42), quibus etiam stultissimi homines facile uti valebant. Quod autem tam multi Christianorum exorcistarum munere fungebantur, et praecipue, quod plerumque ἰδιῶται (Origen. l. s.)[1] id faciebant, Christianae doctrinae magnum periculum conflabat; fieri enim potuit, ut ecclesia praestigiis favere diceretur et homines eruditos a se averteret (cf. Harnack l. s. I p. 126). Quae cum ita sint, certe non est negandum eo ipso consilio exorcismos certo cuidam ordini mandatos esse, ut exorcistarum numerus comminueretur et illud periculum tolleretur. Hic ordo, cum primum memoretur apud Origen. in Ios. hom. XXIV 1 (p. 44 sq.) (apud Cyprianum iam saepius eius mentio fit: epist. XXIII, LXIX 15, p. 48 sq.), videtur esse institutus tertio demum p. Chr. n. saeculo, cf. Probst l. s.

---

[1] *Idioten* vertit F. Probst *Sakramente und Sakramentalien* p. 44.

Priusquam ad finem pervenimus, oculos referre licet ad erroris et superstitionis tenebras, quas peragravimus. Quod si facimus, hic atque illic lumina effulgere videmus, quae, ut caliginem pervincant, cupidissime contendunt. Nunquam enim deerant, qui hominibus persuadere conarentur non in deorum, sed in sua ipsorum natura possessionis causam positam esse iisque occurrerent, qui ex communi superstitione lucrum faciebant. Ita, ut pauca exempla afferam, Sophocles dicit Ai. v. 581 sq.: *οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῦ | θρηνεῖν ἐπῳδὰς πρὸς τομῶντι πήματι*, et Lucianus in Philops. maximo ludibrio habet philosophos superstitiosos, qui miras de daemonibus eorumque operatione fabulas narrant. Inter hos autem falsae religionis inimicos praecipue excellebant medici: iam quinto a. Chr. n. saeculo Hippocrates librum composuit, quo veram caduci morbi causam detegere sibi proposuit, cf. p. 4, et hoc Hippocratis exemplum omnium aetatum medici secuti sunt[1]. Hunc vero eruditorum impetum propulsare suamque opinionem rationibus confirmare studebant homines superstitiosi. Origenes l. s. epilepsiae impetus in certis lunae figuris factos ita explicat, ut dicat malos quosdam spiritus has figuras opperiri, et ea quidem mente. ut morbi causa a se in lunam transferatur hominesque decipiantur; Psellus l. s. esse quidem morbos concedit, qui quibusdam corporis conditionibus efficiantur, in eo autem medicos *μηδὲν εἰδότας ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν* errare dicit, quod etiam *ἐνθουσιασμούς, μανίας, κατοχάς* in his morbis numerent. Etiam nostris temporibus hoc ignorantiae et scientiae proelium pugnatur et, dum ecclesia exorcismos dicet super daemoniacos[2], non finietur. An possessionis opinio numquam ex mundo disparebit? *Ἀλλὰ θαρρῶμεν . . . . μέγα τῶν τοιούτων ἀλεξιφάρμακον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν ἐπὶ πᾶσι λόγον ὀρθόν* (Lucian. Philops. XL).

[1] Cf. Origen. comm. in Matth. XIII 6 (p. 45 sq.), Psell. XIV (p. 53).

[2] De compluribus exorcismis nuper factis refert B. Heyne *Über Besessenheitswahn bei geistigen Erkrankungen: Seelsorger-Praxis* XIV. Cf. praeterea A. Hellwig *Verbrechen und Aberglaube* (*Aus Natur und Geisteswelt* 212) p. 28 sqq.

Index nominum et rerum memorabilium

acta Apost. 30
actionibus expelluntur daemones 81 sq. 102 sqq.
aes 84
Aeschylus 3
Ἀγαθὸς Δαίμων 70
alcedo hispida 86
Alexander Aphrod. 22
amuleta 80 sq. 82. 84, 2
animae mortuorum vagantur cum Hecata 68 insaniam infligunt hominibus 71 sq.
aquila 86
argentum 84
Aristophanes 5
Ps. Aristoteles 9
Artemis insaniae auctor 67. 69
asinus 88
aurum 84

bacchatio daemonismi species 59
baptisma expellit daemones 103 sq.
bitumen 84

castoreum 88
cervi medulla 88 pellis ib.
Ps. Clemens 36
corporis molestiae possessionis species 61 sq. 97 sq.
Corybantes auctores insaniae 64 panici terroris 65 ἱερᾶς μανίας 65 eorum mysteria possessionem sanant 76
crucis signum 103. 105
Cyprianus 47
Cyranides 16

daemoniaci 92, 1
daemonum opinio exeunte antiquitate aucta et mutata 73 sqq. daemones sunt timidi 78. 81 exeuntes loquuntur 89. 107 sq. ulciscuntur exorcistas 90. 108 complures daemones in uno homine 96, 2 daemones Christianorum 98 sq. certa domicilia habent 99 innocentibus non nocent 99
δαιμονιζόμενοι 56. 92, 1
δαιμονιόληπτοι 92, 1
δαιμονῶντες 56. 92, 1
δαίμων quid significet 69 sqq.
Damascius 25
Demosthenes 7
Diogenes trag. 6
Dionysi sacra daemonismi remedium 75

ἐνεργούμενοι 92, 1
ἔνθεοι 55 sq.
epilepsia insaniae species 57. 93
Euripides 3
exorcistae paganorum 90 sq. Iudaeorum 106 Christianorum 108 sq.

fascinum 81
febris insaniae species 57 sq. Febris possessionis numen 63
ferrum 83
fides Christiana daemonismi remedium 104
Firmicus Maternus 23
Flavius Josephus 7

Geoponica 25

haeretici possessi a daemonibus 95
Hecate possessionis numen 67 sq. eius mysteria daemonismi remedium 75 sq.
Hermias in Plat. Phaedr. 23
Hesychius 25
Hippocrates 4
Hippolyti canones 49
Hippolytus 38
hirundinis cor 86
Homerici versus amuleto usui sunt 80 sq.
hyaenae pellis 88 oculi ib.

ieiunium 62. 103
ἱερὰ μανία 58 sqq. 93 sq. Christianorum 96 sq.

incantationes 77 sqq. Iudaeorum 106 Christianorum 100 sqq. scriptae 80 sq.
Ioannes Lydus 25
Irenaeus 34
Iustinus Martyr 31

κακοδαιμονάω (*κακοδαιμονέω*) 56 sq.
κακοδαιμονία 57
κατεχόμενοι et *κάτοχοι* 56

Lactantius 51
laurus 85 lauri folia ib.
leonis pellis 88
loti medulla 85
Lucas 30
Lucianus 15
lunares deae possessionis numina 67 sqq.
lupi dexter oculus 88 pellis ib.
Lyssa possessionis numen 63

magica ars posteriore aetate magnopere florescens 76 a Iudaeis exercitata 105 a Christianis 106 sq.
magicae res 82
magici libri 76
magna Mater daemonismi auctor 64 eius sacra possessis medentur 75
Manetho 21
Μανία possessionis numen 63
Marcus 28
Matthaeus 27
Mefitis possessionis numen 64
Minucius Felix 33
morbi ipsi possessionis numina 63 sq. 98 sq.

Nonnus 23
nymphae possessionis auctores 65 sq.
νυμφόληπτος 66

oleagini rami 85
Origenes 39
Orphici hymni 9

pagani possessi a daemonibus 95
Pan daemonismi auctor 66 sq.
passer 86
Paulus Aegineta 25
pavonis sanguis 86
peccatores possessi a daemonibus 95 sq.
Philostratus 20
phocae cerebrum 88 coagulum ib. pellis ib.
Pindarus 3
Pistis Sophia 50
plantae fictae 85, 1
Plato 6
Plinii medicina 25
Plinius 7
Plotinus 22
plumbum album 84
Plutarchus 8
poëtarum possessio 60 sq.
Pollux 16
Porphyrius 22
possessionis numina 62 sqq.
Psellus 52
Ptolemaeus 16

Quintus Smyrnaeus 23

rhinoceros 89

sal 84
sanctorum reliquiae daemones fugant 105
sanguis ad daemones eiciendos bibitur 87 sq.
scorpio 86
Selene possessionis auctor 67. 68
Sophocles 3
subitus pavor insaniae species 58
suffimenta daemones propulsant 83
Synesius 23

Tatianus 32
Tertullianus 34
Theophilus 36
Timaeus lexic. 22

vatum possessio 59 sq.
Vegetius 24
vulturis cor 86

Xenophon 6
Xenophon Ephes. 19

235.5Q
T15

Tambornino, J.

De antiquorum daemonismo

235.5Q
T15.

S0-FSP-287